

Naslov:
Urbane destinacije na
rijekama Jadranskog sliva

Naručitelj i nakladnik:
Javna ustanova RERA S.D. za koordinaciju
i razvoj Splitsko-dalmatinske županije
Domovinskog rata 2
21000 Split

Izvršitelj:
Elaboro d.o.o.
Ante Starčevića 24B
21000 Split

Autori:
Zrinka Bočina Prskalo
prof. likovne umjetnosti – restaurator i
Anita Brakus Kedžo
mag. edu. pov. umj.

Prijevod i lektura:
MONTANENSE, obrt za usluge

Grafičko oblikovanje i prijelom:
kazinoti&Komenda

Print:
BENDIĆ PAPIR d.o.o.

Naklada:
1200 primjeraka

Split, prosinac 2019.

Ova publikacija nastala je uz financijsku podršku
Europske unije. Sadržaj publikacije je isključiva
odgovornost Javne ustanove RERA SD i ni u kojem
slučaju ne predstavlja stavove Europske unije.



Interreg – IPA CBC
Croatia - Bosnia and Herzegovina - Montenegro
RiTour



Urbane destinacije na rijekama Jadranskog sliva

Urbane destinacije na rijekama Jadranskog sliva

riTour

O PROJEKTU

Projekt **RiTour** – valorizacija kulturne i prirodne baštine kroz prekograničnu suradnju urbanih turističkih destinacija na krškim rijekama Jadranskog sliva ima za cilj diversificirati i promovirati turističku ponudu urbanih destinacija (Blagaja u Bosni i Hercegovini, Solina u Hrvatskoj, Podgorice u Crnoj Gori) smještenih na rijekama Jadranskog sliva (Buna, Jadro, Morača).

Projekt RiTour financira Europska unija u okviru Interreg IPA programa prekogranične suradnje Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora 2014. – 2020. Prioritetna os 3 – doprinos razvoju turizma i očuvanju kulturnog i prirodnog naslijeđa. Vodeći partner na projektu je Javna ustanova RERA S.D. za koordinaciju i razvoj Splitsko-dalmatinske županije, a ostali partneri na projektu su Grad Solin, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije – „More i krš”, Grad Mostar, Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanskog kantona i Turistička organizacija Podgorice.

Ukupna vrijednost projekta iznosi
840.700,03 EUR
od čega EU sufinancira
714.594,99 EUR
Datum početka provedbe projekta:
01. 07. 2017.
Datum završetka provedbe projekta:
31. 12. 2019.
Web stranica programa:
<https://www.interreg-hr-ba-me2014-2020.eu/>

Projekt je sufinanciran sredstvima EFRR i IPA II fondova Europske unije.

Ova publikacija nastala je uz financijsku podršku
Europske unije. Sadržaj publikacije je isključiva
odgovornost Javne ustanove RERA SD i ni u kojem
slučaju ne predstavlja stavove Europske unije

biganje

biganje

biganje

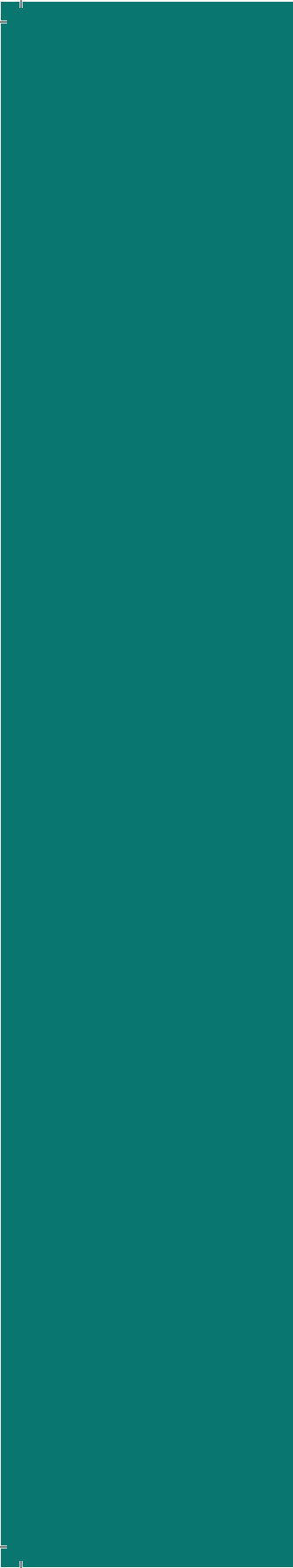
biganje

biganje

biganje

biganje

biganje



Sadržaj

5 Uvod

6 Solin

6POVIJESNI RAZVOJ

7OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

10KULturna BAŠTINA GRADA SOLINA

11.....Gospin otok

13.....Gradina

14.....Crkva sv. Petra i Mojsija
u Šupljoj crkvi

16.....Rijeka Jadro i mlinice

19.....Crkva sv. Jure
iznad izvora Jadra

19.....Majdan

20PRIRODna BAŠTINA

20.....Rijeka Jadro

21.....Salonitanski Akvadukt

23.....Dioklecijanov akvadukt

24.....Mekousna pastrva
rijeke Jadro

25GASTRONOMIJA

26ZAKLJUČAK

28.... Blagaj

28POVIJESNI RAZVOJ

29.....OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

29....Stjepan grad

31....Stambeni kompleks
Velagićevina

32....Karađoz-begov hamam

34....Karađoz-begov most

35....Danijal-pašin most

35....Tekija

36....Careva džamija

38 ...Crkva sv. Trojstva

39Crkva sv. Vasilija
Ostroškog

39.....PRIRODna BAŠTINA

39Rijeka Buna

41.....Zelena pećina

42.....GASTRONOMIJA

44.... Mostar

44....Starokršćanski Mostar

45....Stari most

48....Koski Mehmed-pašina
džamija

49....Stara pravoslavna
crkva rođenja
presvete Bogorodice

50.... Podgorica

50POVIJESNI RAZVOJ

**51..... OPIS LOKALITETA
I TURISTIČKIH SADRŽAJA**

52....Antička duklja

54....Medun

55....Stara Varoš i Sahat kula

55....Sastavci

56....Dvorski kompleks

na Kruševcu

56....Crkve, manastiri i džamije

62....Skender-Čauševa

(Starodoganjska) džamija

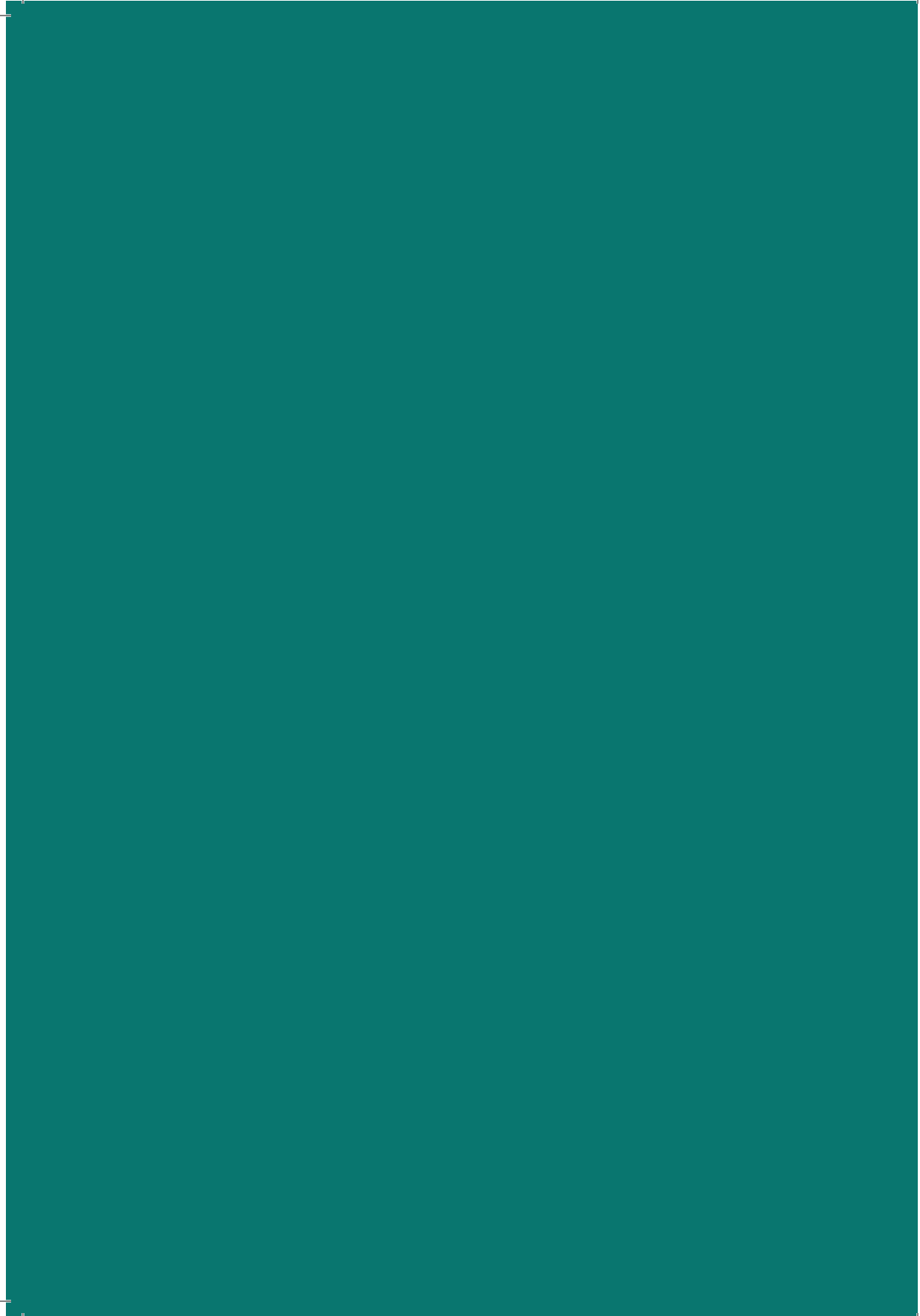
63PRIRODNA BAŠTINA

67.....GASTRONOMIJA

69ZAKLJUČAK

**70.... Upotrebljena literatura
i izvori fotografija**





Urbane destinacije na rijekama jadranskog sliva

UVOD

Projekt RiTour – valorizacija kulturne i prirodne baštine kroz prekograničnu suradnju urbanih turističkih destinacija na krškim rijekama Jadranskog sliva ima za cilj diversificirati i promovirati turističku ponudu urbanih destinacija (Blagaja u Bosni i Hercegovini, Solina u Hrvatskoj, Podgorice u Crnoj Gori) smještenih na rijekama Jadranskog sliva (Buna, Jadro, Morača). Cilj ovog projekta prekogranične kulturne baštine je i održiva upotreba prirodnih resursa.

Projekt RiTour financira Europska unija u okviru Interreg IPA programa prekogranične suradnje Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora 2014. – 2020. V1. Vodeći partner projekta Javna je ustanova RERA S.D. za koordinaciju i razvoj Splitsko-dalmatinske županije, a partneri na projektu su Grad Solin, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije – „More i krš”, Grad Mostar, Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanskog kantona i Turistička organizacija Podgorice. Projekt je sufinanciran sredstvima EFRR i IPA II fondova Europske unije.



Amfiteatar u Saloni

Solin

POVIJESNI RAZVOJ

Prostor podno planine Kozjak koja se izdiže nad današnjim Solinom naseljen je još od prapovijesnih vremena. U ovim plodnim nizinama gdje rijeka Jadro, bogata vodom koja nikada ne presuši, u svom kratkom toku utječe u more u pitomom morskom zaljevu, već zarana nastaju kontakti doseljenih grčkih kolonizatora s domicilnim ilirskim plemenom Delmata. Na tom će se mjestu razviti grad Salona koji dobiva ime po *Salonu*, antičkom nazivu rijeke Jadro. Salona se razvija kao upravno sjedište rim-

ske pokrajine Dalmacije, a procvat doživljava krajem 3. stoljeća, kad grad dobiva epitet *felix*, sretna Salona. Nakon Milanškog edikta u Saloni dolazi do procvata kršćanstva, o čemu i danas svjedoči sačuvana graditeljska baština, a u prvom redu katedralni sklop s dvama bazilikama, krstionicom i biskupskom palačom. Grad je već na zalazu kad ga oko 640. osvajaju i ruše Avari, a stanovništvo se sklanja u nedaleku palaču cara Dioklecijana iz koje će se razviti grad Split, kao i na obližnje

otoke. Grad više nikad nije obnovljen u svom nekadašnjem opsegu i značaju, a na ovo područje doseljavaju se Hrvati koji naseljavaju prostor izvan starog antičkog grada Salone te razvijaju suživot s preostalim starosjediocima.

U razdoblju od 9. do 11. stoljeća više hrvatskih vladara povezuje se sa Solinom: knez Trpimir obnavlja samostan na Rižinicama, kraljica Jelena podiže dvije crkve na Gospinom otoku, a kralj Zvonimir kruni se u crkvi sv. Petra i Mojsija.

Krajem 11. stoljeća prijestolnica hrvatskih vladara seli se iz Solina u Knin, a Solin gubi značaj nekadašnje metropole. Na širem području Solina dolazi do sukoba domaćih moćnika i Mlečana, a poslije i do turskih osvajanja. Solinska rijeka Jadro, često nazivana samo *Rika*, postaje granicom splitskog i kliškog područja, a kad Turci 1537. zauzimaju Klis, rijeka postaje granicom Turskog Carstva i Mletačke Republike. Po oslobođenju od Turaka opustošene solinske prostore u 17. stoljeću Mletačka republika naseljava stanovništvom s područja Drniša. Novi stanovnici izgrađuju svoje zaseoke na rubu antičkog grada te se bave tradicijskim djelatnostima, ratarstvom i stočarstvom, a dijeleći sudbinu stanovnika šireg područja Dalmacije, preživljavaju i razdoblja francuske i austrijske uprave.

Početkom 20. stoljeća prostor Solina zahvatila je rana industrijalizacija koja se prvenstveno zasnivala na lokalnim nalazištima lapora, otvaraju se tupinolomi te se razvija rana cementna industrija koja će nepovratno izmijeniti idiličan krajobraz solinskog bazena. Sve do kraja 20. stoljeća Solin se dominantno razvijao kao industrijsko predgrađe Splita. Po osnivanju hrvatske države Solin stječe status grada,

a zastarjela industrija ustupa mjesto valorizaciji kulturnih i povijesnih vrijednosti Solina na kojima se sve više zasniva razvoj i prosperitet grada.

OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

Grad Solin, danas mlad po stanovništvu i dinamičan po cjelokupnom životu i funkcioniranju, praktički predstavlja dio šireg urbanog područja Splita s kojim je i fizički spojen. Ono što Solinu daje prepoznatljivost i identitet jest arheološki lokalitet antičkog grada Salone, starohrvatski spomenici i cementna industrija stara stotinjak godina, a od prirodnih ljepota kratka, ali vodom bogata rijeka Jadro sa svojom endemskom vrstom ribe – mekousnom pastrvom solinkom.

Salona, veliki rimski grad, središte provincije i sjedište nadbiskupa, sačuvan je do danas kao impresivan arheološki lokalitet zahvaljujući činjenici da se na njemu nije razvilo novo naselje jer se današnji grad Solin razvijao istočnije od lokaliteta antičke Salone. Unatoč dugogodišnjim i sustavnim arheološkim istraživanjima uređen je i prezentiran za posjetitelje tek manji dio nekadašnjeg područja antičkog grada, koji je i takav impresivan. Na arheološkom lokalitetu antičke Salone izdvajamo najznačajnije građevine. Na sjeverozapadnom dijelu gradskog područja izgrađen je u drugoj polovici 2. stoljeća amfiteatar koji je mogao primiti oko petnaest tisuća gledatelja. Uz zapadne gradske zidine izgrađen je kompleks prvog kršćanskog oratorija, uz njega *basilica urbana*, tzv. gradska bazilika, zatim krstionica, biskupski stan, atriji i predvorja. Istočno od bazilike sagrađene su *terme*, gradske kupaonice. U južnom dijelu grada polovinom 1. stoljeća sagrađen

je teatar (kazalište). Gradska jezgra eliptičnog oblika opasana je gradskim zidinama koje su se gradile nekoliko stoljeća, a do danas su najbolje sačuvane sjeverne i zapadne zidine grada. Izvan gradskih zidina na lokalitetu Kapljuč nalazi se najstarija salonitanska bazilika nazvana *Bazilika pet mučenika*, uz koju se nalazi groblje nastalo u razdoblju od 1. do 4. stoljeća. Sjeverno od gradskih zidina nalazi se i lokalitet Manastirine s grobljem, od posebnog značaja za povijest crkve jer je tu pokopan Dujam, solinski biskup i mučenik, a poslije i patron Splita. Na Manastirinama se nalazi muzej Tusculum sagrađen 1894., kad je u Solinu i Splitu održan Prvi kongres za starokršćansku arheologiju. Tusculum je i danas središte stručnih i znanstvenih arheoloških istraživanja. Sjeverno od amfiteatra nalazi se Marusinac, salonitanski grobišni

dukt koji je od izvora vodio do palače cara Dioklecijana, današnjeg Splita. Dioklecijanov akvadukt još postoji kao prvoklasni povijesni spomenik, a od rekonstrukcije u 19. stoljeću njegov je značajan dio i danas u funkciji.

Hrvati doseljeni u srednjem vijeku uklopili su se u novu sredinu prihvativši njezine civilizacijske dosege i kršćansku vjeru te sačuvavši svoj jezik i samobitnost. Neposredno uz ostatke antičke Salone podigli su vlastita zdanja te organizirali život i događanja koja su rijeci Jadro priskrbila častan naslov *hrvatski Jordan*. Upravo uz rijeku Jadro nalaze se lokaliteti od najvećeg značaja za ranu hrvatsku državu. U crkvi sv. Petra i Mojsija, ranoromaničkoj građevini iz 11. stoljeća čiji se arheološki ostaci nalaze neposredno uz rijeku, a ko-

Salona, veliki rimski grad, središte provincije i sjedište nadbiskupa, sačuvan je do danas kao impresivan arheološki lokalitet

kompleks s dvama bazilikama i mauzolejom gdje je pokopan Anastazije iz Akvileje pogubljen za vrijeme Dioklecijanovih progona. Arheološki značaj Salone lokalitet čini nezaobilaznom postajom za svakoga, makar i slučajnoga prolaznika kroz ovaj kraj, a o lokalitetu skrbi Arheološki muzej iz Splita koji organizira i stručno vodi turističke obilaske.

Izdašni izvor Jadra iznimno je značajan za vodoopskrbu ne samo Splita, već i čitavog solinskog i kaštelanskog bazena s više stotina tisuća stanovnika. Izvor je isti značaj imao još i u antička vremena, kad je u 1. stoljeću izgrađen prvo salonitanski akvadukt, a zatim krajem 3. stoljeća akva-

ja je izgrađena u perimetru veće ranokršćanske crkve iz 6. stoljeća koju lokalno stanovništvo poznaje kao *Šuplju crkvu*, okrunjen je za kralja Dmitar Zvonimir. Na Gospinom otoku u samom središtu grada nalazi se svetište Gospe od Otoka, marijansko svetište od nacionalnog značaja u kojem se posebno štuje blagdan „Male Gospe“. Na tom je lokalitetu u drugoj polovini 10. stoljeća kraljica Jelena, puku omiljena vladarica i *zaštitnica udovica i sirota*, podigla dvije crkve koje su služile kao kraljevska grobnica i krunidbena bazilika. Iako su crkve danas sačuvane tek u arheološkom sloju i nisu prezentirane, njihov je značaj za ranu hrvatsku državu izniman. Velika livada na Gospinom otoku i u novije



Gospin Otok u Solinu

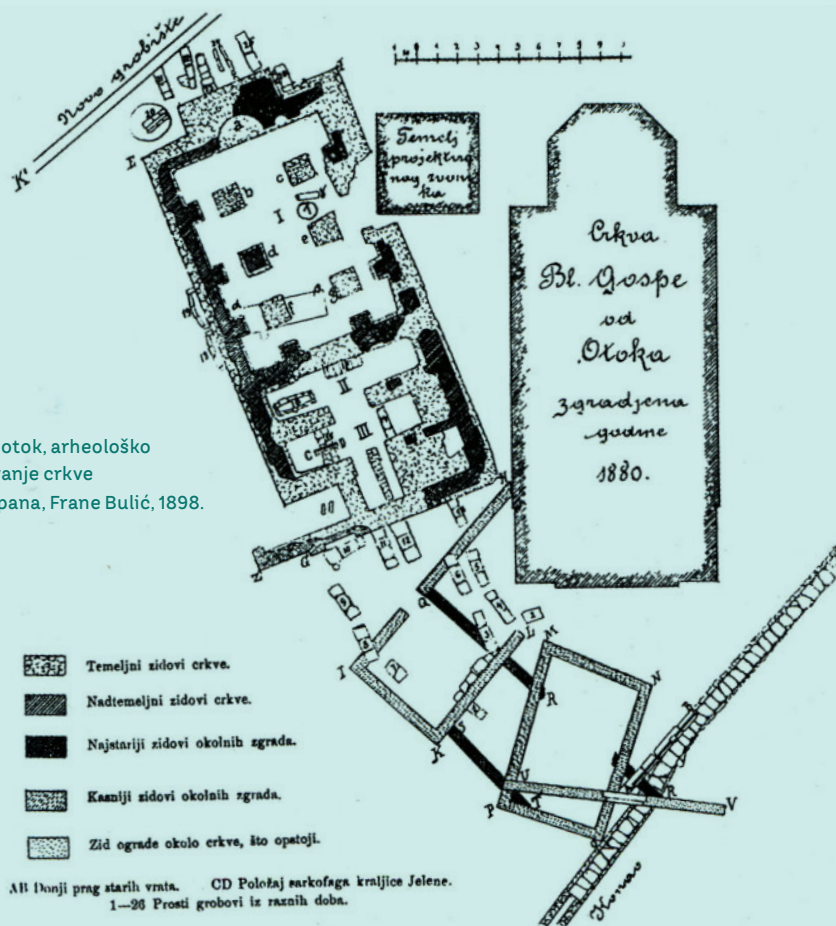
je vrijeme bila mjesto povijesnog događanja, i to kad je 1998. papa Ivan Pavao II. tamo održao susret s mladima.

Izvorišni dio rijeke Jadro predstavlja važno stanište endemske vrste pastrve, tzv. solinske mekousne pastrve (*Salmo obtusirostris salonitana*), pa je zbog toga 1984. gornji tok rijeke Jadro proglašen ihtiološkim rezervatom. Rezervat bi trebao u dogledno vrijeme dobiti nove sadržaje za posjetitelje zainteresirane za cjelovitiji doživljaj i proširivanje znanja o pastrvi solinki.

Grad Solin, uz organizirane ture obilaska kulturne baštine te mogućnost posjeta

lokalitetima kao što su obnovljena Gašpina mlinica s etnografskim vrijednostima ili kuća Parać s restauratorskom radionicom otvorenom turistima, kvalitetan je prostor za rekreaciju i boravak u prirodi. U Solinu je moguće provesti aktivan odmor: od dugih šetnji uz rijeku Jadro i po uređenom prostoru Gospinog otoka do jogginga, biciklizma i ostalih rekreativnih sportova. Planinari koji se zapute Solinskim planinarskim putem koji se proteže po obroncima Kozjaka i Mosora mogu upoznati Solin i njegovu okolicu, a posjetitelji željni adrenalinske zabave mogu isprobati zipline Kozjak-Split ili se okušati u paintball avanturi.

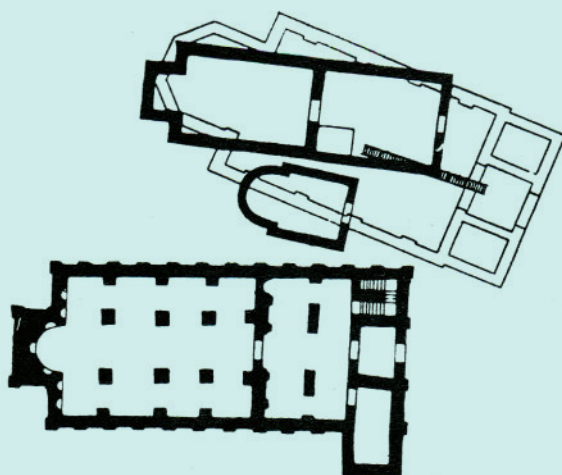
Gospin otok, arheološko
istraživanje crkve
sv. Stjepana, Frane Bulić, 1898.



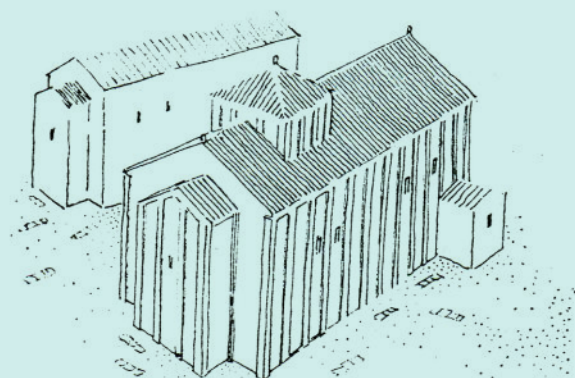
KULTURNA BAŠTINA GRADA SOLINA

Kulturna baština grada Solina iznimno je bogata, a posebno ističemo arheološki lokalitet grada Salone, nekadašnjeg središta antičke provincije Dalmacije, smješten zapadno od današnjeg administrativnog središta

Solina, a koji predstavlja značajan turistički itinerer upisan na kulturnu kartu Hrvatske. Prostor antičke Salone predmet je zasebnog programa budućeg istraživanja, restauracije i prezentacije arheološkog lokaliteta koji će se kandidirati za financiranje uz potporu Europskih fondova, a tijekom 2019. pripremljena je sva potrebna dokumentacija za



Rekonstrukcija bazilika
na Otoku, Ejnar Dyggve



buduće zahvate. Solin je i srednjovjekovno središte hrvatske države – Gospin otok, kao i prostor uz sam tok rijeke sa svojim crkvama i arheološkim nalazima od presudne je važnosti za nacionalnu povijest.

U pregledu kulturnih dobara grada Solina izdvojeni su lokaliteti izravno povezani s ri-

jekom Jadro, a koji predstavljaju kulturnu baštinu od lokalnog i nacionalnog značaja.

GOSPIN OTOK

Rijeka Jadro, koja je kroz prošlost mijenjala svoj tok i povijesno utjecala u more kilometar uzvodnije nego danas, tvorila je deltu s

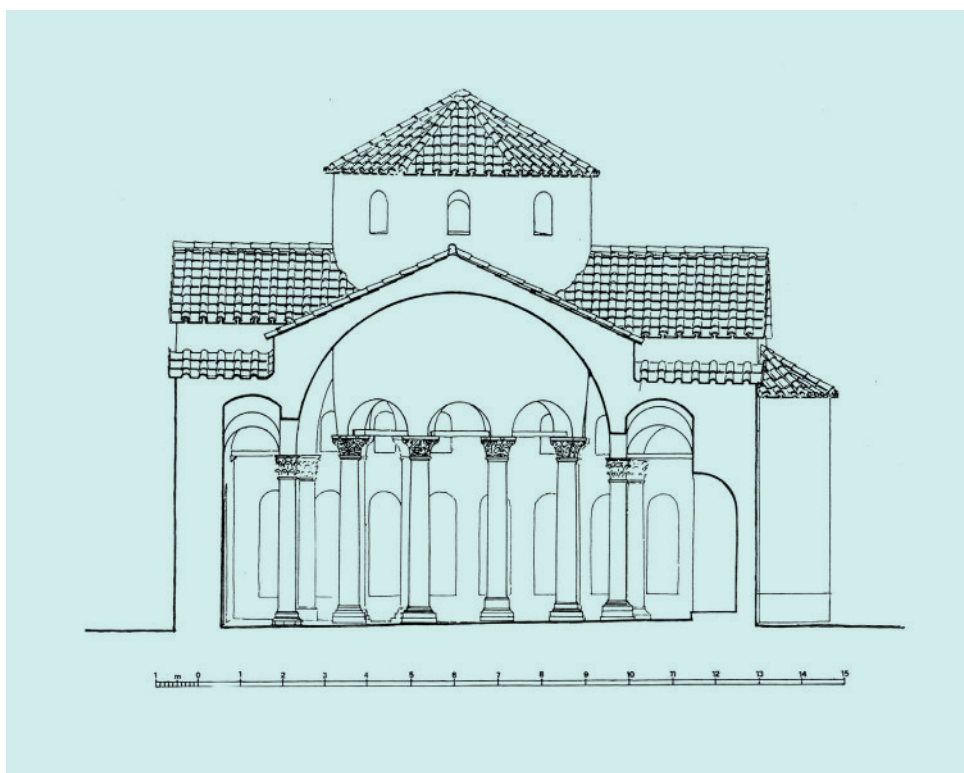


Zračna snimka Gradine

ukupno trinaest otočića. Najveći među njima nazvan je Gospin otok. U antičko vrijeme otokom je prolazila komunikacija koja je povezivala Trogir (*Tragurion*) na zapadu i Split (*Aspalathos*) na istoku, a uz cestu se formirala antička nekropola. Na otoku je postojala i *villa rustica* jedne bogatije salonićanske obitelji. Starohrvatsko razdoblje najznačajnije je za povijest Gospina otoka. Po doseljavanju u ove prostore Hrvati se naseljavaju izvan razorene i napuštene Salone, a otok privlači hrvatske vladare ponajprije zbog gospodarske važnosti rijeke na kojoj podižu svoje mlinice. U drugoj polovini 10. stoljeća kraljica Jelena na Gospinu otoku gradi dvije crkve, jednu posvećenu Gospi, a drugu sv. Stjepanu. Kraljica Jelena

umire 976. Njezin sarkofag položen je u atrij crkve sv. Stjepana, a postoji i pretpostavka da je njezin sin Stjepan Držislav okrunjen u istoj crkvi. Obje su crkve postojale na Otoku do 1397. Pretpostavljamo da su crkve stradale u dugotrajnim pustošenjima nakon 1537., kad Osmanlije osvajaju Klis, a zatim i Solin. Po oslobođenju prostora nakon Kandijskog rata, sredinom 17. stoljeća, na Gospinom otoku nalazi se tek jedna manja crkva posvećena sv. Mariji.

Arheološki nalazi sjeverno od današnje crkve na Otoku potvrdili su postojanje trobrodne crkve sv. Stjepana, kao i ostataka sarkofaga kraljice Jelene. Arheološkim istraživanjem unutar današnje crkve



Crkva u Gradini, pretpostavljeni izvorni izgled po Jerku Marasoviću

potvrđeno je postojanje ranije crkve, a koje se pripisuje drugoj crkvi koju je dala graditi kraljica Jelena, posvećenoj Gospi. Arheološka istraživanja nisu sustavno i sveobuhvatno provedena, pa stoga još traju rasprave je li riječ o srednjovjekovnim crkvama na Otoku, od kojih bi jedna temeljem pronađene kamene plastike bila starohrvatska. Drugi istraživači smatraju da je riječ o jednoj crkvi, dok je ona izgrađena u gabaritima današnje crkve izgrađena znatno poslije.

U današnjoj crkvi Gospe od Otoka sagrađenoj 1875. po projektu arhitekta Emila Vecchiattija nalazi se starokršćanska kamena plastika koja se upotrebljava za

krstionicu i ambon, a oltarna menza postavljena je na korintski kapitel iz Salone.

GRADINA

Spomenički kompleks Gradina sagrađen je na desnoj obali rijeke Jadro, uz sam istočni zid antičkog grada. Sklop čine ostaci srednjovjekovne utvrde i utvrde iz turskog razdoblja unutar koje se nalaze arheološki ostaci crkve iz razdoblja bizantskog cara Justinijana (527. – 567.). Crkva kvadratnog tlocrta s trima apsidama bila je posvećena Bogorodici, koja se štovala u Saloni. Obnovljena je u 10./11. stoljeću, kad joj je pridodan pravokutan *nartex* te je opremljena starohrvatskim kamenim namještajem. Moguće

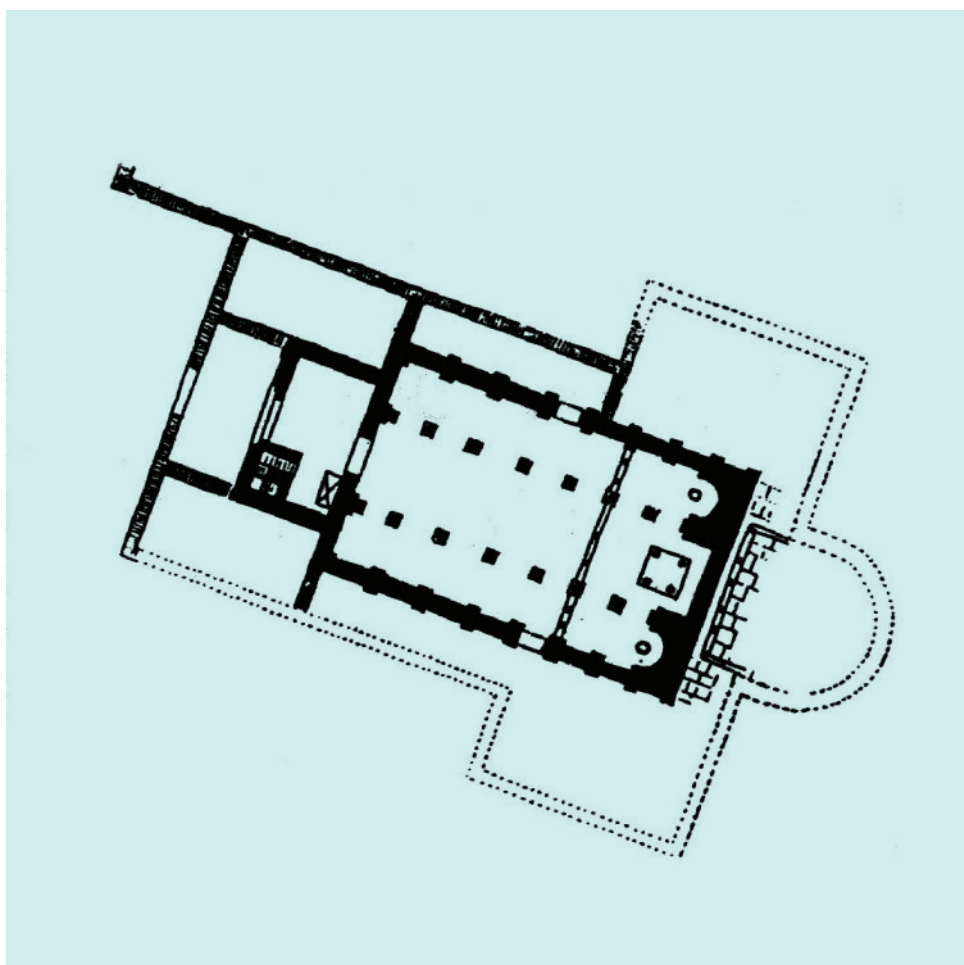


Šuplja crkva

je da je srednjovjekovna utvrda sagrađena oko crkve, a pretpostavlja se da je utvrdu dao sagraditi splitski nadbiskup Ugolino de Mala Branca (1349. – 1388.) kako bi svoje posjede zaštitio od pljački Šubića, tadašnjih gospodara Klisa. Utvrda trapeznog tlocrta na uglovima je imala kule. Za vrijeme Kandijskog rata (1645. – 1669.) Osmanlije su na lokalitetu sagradile današnju utvrdu koja dijelom leži na istočnom zidu Salone, i to kako bi lakše opsjedali tvrđavu Klis.

CRKVA SV. PETRA I MOJSIJA U ŠUPLJOJ CRKVI

Sjeveroistočno od Gospinog otoka, uzvodno uz rijeku, nalaze se ostaci crkava koji su u narodu već više od nekoliko stoljeća poznati kao *Šuplja crkva*. Ruševnoj trobrodnoj bazilici sv. Petra i Mojsija ovaj su slikoviti naziv dali novi doseljenici u Solin na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće. Ranoromanička crkva iz 11. stoljeća koja je sagrađena unutar velike



Šuplja crkva, tlocrt, Ejnar Dyggve

starokršćanske bazilike iz 6. stoljeća povezuje se s krunidbom bana Zvonimira za hrvatskog kralja 1076. Uz crkvu je postojao i benediktinski samostan koji se čini povezanim s vladarskom kućom, što moguće objašnjava lokaciju za gradnju krunidbene crkve na odabranoj lokaciji. Tok rijeke Jadro tijekom vremena znatno se promijenio, a okolni je teren povišen te je sjeverno od crkve izgrađena prometnica koja vodi u Majdan. Uslijed promjene toka rijeke loka-

litet je izložen čestom plavljenju, a ostaci zidova starokršćanske crkve i danas su sačuvani pod ogradom koja odvaja arheološki lokalitet od lokalne prometnice.

Trobrodna ranoromanička bazilika imala je na zapadnom dijelu *westwerk* (zapadno pročelje sa zvonikom i galerijama), a na istoku tri uklopljene apside. U crkvi je postojala velika oltarna pregrada s natpisom koji je definirao titulare crkve sv. Petra i



Gašpina mlinica

Mojsija. Toj su ogradi kako se čini pripadali i pluteji koji su ugrađeni u krsni zdenac splitske krstionice sv. Ivana, nekadašnjeg Malog hrama. Među plutejima najpoznatiji je onaj koji se obično tumači kao prikaz hrvatskog vladara na prijestolju, vjerojatno kralja Zvonimira. Uz arheološku, crkva sv. Petra i Mojsija ima iznimnu povijesnu vrijednost za razdoblje rane hrvatske države.

RIJEKA JADRO I MLINICE

Solinska rijeka koja izvire podno litica Mosora vjekovima je donosila život prostoru razmjerno siromašnom vodom. Rijeka bogata vodom koja nije presušivala ni u ljetnim mjesecima bila je pogodna za gradnju mlinova, koji su u prošlosti pred-

stavljali značajnu djelatnost i važan izvor prihoda. U mlinice su žitarice donosili i stanovnici okolnih otoka Brača, Šolte, Čiova, pa čak i Korčule, a žito su mljeli i stanovnici okolnih prostora jer je rijeka Žrnovnica ljeti presušivala, a mlin na Pantani prema Trogiru nije bio dovoljan da se samelje sve trogirsko žito.

Za vrijeme hrvatske narodne dinastije podizanje mlinica i ubiranje prihoda bila je kraljevska privilegija. Solinske mlinice prvi put se u dokumentima spominju oko 1000. godine. Prvi pouzdani podatak o solinskim mlinovima veže se za darovnicu Petra Krešimira iz 1069., kojom se mjesto za mlinicu na solinskoj rijeci daruje samostanu sv. Stjepana *de pinis*. Mlinica je bila izgrađena u



Do danas su sačuvane četiri solinske mlinice: Aljinovićeva, Velika Galija, Mala Gabrića i Gašpina mlinica, koja je nedavno u potpunosti obnovljena.

srednjem toku Jadra, nešto istočnije od crkve sv. Petra i Mojsija.

Značaj mlinica za dnevni život pokazuje dokument iz 1076./1078. u kojem kralj Zvonimir poklanja samostanu sv. Benedikta u Splitu zemljište u Lažanima, a uz to i jedan mlin „koji je život naš”. Položaj mlinica na Rijeci u starohrvatsko doba nije moguće precizno utvrditi jer su rane mlinice bile drvene građevine s tek 1–2 mlinska kola.

Kad su Osmanlije osvojile Klis 1537., mlinice

su dospjele u njihove ruke. Mlinicu je posjedovala i udovica Rustem paše, a imala je 12 mlinskih kola. Tek poslije grade se kamene mlinice s većim brojem mlinskih kola. Povijesni dokumenti spominju veći broj mlinica, a većina mlinica nalazila se u blizini Gospe od otoka jer je to bilo najpovoljnije mjesto za gradnju mlinica. Godine 1571. na Camutićevoj karti ucrtane su tri mlinice: Jankova mlinica te Velika i Mala Galija. Mlinica Velika Galija nalazi se oko 40 metara sjeverozapadno od Gospe od Otoka i potječe još iz 11. stoljeća, a u 16. stoljeću imala je 15 mlinova.



Izletište na Majdanu

Južnije od nje nalazila se mlinica Mala Gabrića. Aljinovića mlinica izgrađena je sjeveroistočno od Otoka te je više puta preoblikovana, a u pročelje je ugrađen rimski kip. Na samom izvoru solinske rijeke postojala je kliška mlinica. Najslikovitija je bila Janškova mlinica s visokom kulom, sagrađena jugozapadno od Gospe od otoka na starom rimskom mostu. Kula, vjerojatno iz turskog razdoblja, porušena je 1941. Na jugoistočnoj strani otoka nalazile su se mlinice Velika Gabrića i Mala Gabrića. Mlinica Velika Gabrića porušena je u Drugom svjetskom ratu. Mlinica Mala Gabrića nalazila se nešto južnije i obnovljena je u 19. stoljeću, a

najstariji dio mlinice iz 16. stoljeća – mostić zidan na luk i kula – sačuvani su do danas.

Mlinice su postojale i stotinjak metara sjevernije od Šuplje crkve, kao i na pritocima rijeke Jadro, potoku Rupotini ili Ilijinom potoku koji se ulijeva u Jadro zapadno od Šuplje crkve. Godine 1729. Ante Benzon gradi mlinicu kod Gradine čiji se ostaci još vide u rijeci.

Uz mlinove su se često gradile i stupe u kojima se obrađivalo domaće sukno, a svjedoče o razvijenom suknarskom obrtu te

posredno i o razvijenom stočarstvu, i to naročito ovčarstvu radi vune.

Do danas su sačuvane četiri solinske mlinice: Aljinovićeva, Velika Galija, Mala Gabrića i Gašpina mlinica, koja je nedavno u potpunosti obnovljena.

Najslikovitija je solinska mlinica Gašpina mlinica sagrađena 1711. Mlinicu je dao graditi Luka Kljaković Gašpić. Južni je dio mlinice najstariji, a kao nadvratnik ulaznih vrata upotrijebljena je antička nadgrobna stela s likovima dvaju supružnika. Mlinica se u više navrata dograđivala, pa danas raspoznajemo četiri faze gradnje. U mlinici se mljelo žito i kukuruz, mljevenje se plaćalo novcem, a brašno se prodavalo ili trampilo za mlijeko i sir. Žito se donosilo u vrećama, na magarcima ili *karom* koji su vukli konji. Kad se mljevenje nije moglo platiti novcem, mlinaru se ostavljao *ujam*, dio robe kojim se plaćala usluga mljevenja.

Mlinica je tijekom povijesti bila značajna trgovačka destinacija, a nakon obnove tijekom koje su od ukupno 15 mlinova obnovljena dva postaje značajno mjesto za obnovu i očuvanje tradicijskog načina života i nematerijalne baštine Solina, koje kroz niz akcija promovira udruga Solinjani.

CRKVA SV. JURE IZNAD IZVORA JADRA

Sjeverozapadno od izvora Jadra, na uzvisini od 285 metara nadmorske visine, nalazi se crkva sv. Jure. Sagrađena je na glavici koja dominira obilnim izvorom pitke vode koji je bio značajan i u srednjem vijeku. Crkva se spominje 1397. u Reambulaciji dobara splitskog nadbiskupa, a od stare srednjovjekovne crkve danas su sačuvani tek temelji, dok

je današnja crkva kasnija gradnja. U povijesnim dokumentima crkva se spominje kao crkva sv. *Jure od Rijeke*.

Iznad izvora Jadra nalazi se i crkva sv. Mojsija s pustinjačkim stanom.

Nešto zapadnije od crkve nalaze se ostaci starohrvatskog groblja na lokalitetu Majdan.

MAJDAN

Na terasama iznad rijeke nalazila se *villa rustica* iz carskog razdoblja.

Blizu izvora Jadra, s desne strane rijeke i sjeveroistočno od tvornice cementa, otkrivena je starohrvatska nekropola datirana u 9. – 11. stoljeće. Grobni prilozi iz nekropole uvršteni su među najbogatije nalaze starohrvatskog nakita s matičnog područja ranosrednjovjekovne hrvatske države. Prema nalazima arhitektonske plastike na lokalitetu se pretpostavlja postojanje ranokršćanske crkve adaptirane u drugoj polovini 11. stoljeća, i to unošenjem pleternog crkvenog namještaja.

Uz izvor *Rike* bogato je nalazište tupine koja se počela eksploatirati krajem 19. stoljeća. Izvedbom otvorenih tupinoloma postupno su devastirana velika područja uz rijeku. U dolini Jadra, 800 metara od izvora, godine 1909. sagrađena je tvornica cementa. Proizvodnja se kontinuirano povećavala te su ukupno bile sagrađene 62 peći. Ovaj je industrijski bazen u razdoblju najvećeg prosperiteta zapošljavao 2500 radnika. Za radnike cementne industrije sagrađeni su na lijevoj obali rijeke objekti za stanovanje, kulturu i zdravstvo. Uz tvornicu je 200 metara nizvodno sagrađena i hidroelektrana „Vrilo” s generatorima iz 1909. i 1913., koja predstavlja lijep primjer rane industrijske građevine, a danas je bez namjene.

Godine 1903. otvorena je uskotračna željeznička pruga Split – Sinj koja je prolazila iznad izvora Jadra, gdje je dijelom ulazila u tunel. Pruga je bila u funkciji do 1960-ih. Tijekom Drugog svjetskog rata talijanska je vojska na Jadru sagradila dva bunkera, jedan na izvoru rijeke, a drugi na uzvisini od 250 metara nizvodno.

Nakon Drugog svjetskog rata na obali Jadra i nasuprot hidrocentrale uređeno je izletišta.

Zbog zastarjelosti opreme hidroelektrana je zatvorena 1998. Tvornica cementa je zbog smanjenog interesa za cement u regiji konačno ugašena 2008. te je stoga po napuštanju industrijske djelatnosti nužna revitalizacija prostora. Početak ovog procesa započeo je uređenjem izletišta u

Prostor Majdana danas je prilično devastiran, ali također predstavlja prostor s velikim potencijalom i prostorni resurs koji kvalitetnim urbanističkim razvojem može pridonijeti turističkom i edukativnom razvoju grada Solina. Ideja revitalizacije bivšeg tupinoloma obrađena je kroz interdisciplinarne radionice i prezentirana na *Idea Campu* u organizaciji „Europske kulturne fondacije“, pa su 2015. projektu dodijeljena sredstva za daljnje istraživanje, što je dovelo do projekta „Jadro – izvor života“ koji je financiran bespovratnim sredstvima Europske unije kroz operativni program „Konkurentnost i kohezija 2014. – 2020.“. U projekt čija je realizacija započela 2019. uključen je i prostor bivšeg tupinoloma u Majdanu, gdje će se uspostaviti škola višestranog razvoja koja će povećati edukativnu i turističku ponudu grada Solina.

Prostor Majdana danas je prilično devastiran, ali također predstavlja prostor s velikim potencijalom i prostorni resurs koji kvalitetnim urbanističkim razvojem može pridonijeti turističkom i edukativnom razvoju grada Solina

Majdanu i Posebnom ihtiološkom rezervatu Jadro-gornji tok, koji provode Grad Solin i Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije – „More i krš“ u okviru projekta RiTour. U sklopu ovih aktivnosti rekonstruiran je pješački most koji vodi preko rijeke Jadro u općinu Klis, postavljena je nova urbana oprema (klupe, koševi i stalci za bicikle) i informativne ploče, obavljeno je hortikulturno uređenje, zasađeno je 6 novih stabala, nabavljen je sustav za odvojeno prikupljanje otpada te je na luk Dioklecijanovog akvadukta u blizini izvora postavljeno ambijentalno osvetljenje.

PRIRODNA BAŠTINA—

RIJEKA JADRO

Izvor rijeke Jadro nalazi se na zapadnom obronku brda Mosor, tri kilometra istočno od antičke Salone. Kraški izvor smješten je 33 metra iznad razine mora, a ukupna duljina rijeke od izvora do ušća iznosi 4.318 metara. Još u 10. stoljeću car Konstantin Porfirogenet hvali vodu Jadra kao „najukusniju od svih voda“. Jadro je i danas pouzdan izvor vode dobre kakvoće, koja se bez ikakvog posebnog tretmana osim dezinfekcije upotrebljava za piće. Slivno područje rijeke Jadro zauzima središnji dio Splitsko-dalmatinske



Pogled na Jadro i Gospin otok

županije i pripada vanjskim Dinaridima, a karakterizira ga kamenjar sa siromašnim vegetacijskim pokrivačem. Rijeka Jadro izvire iz vapnenačke špilje, a voda na površinu dolazi iz više otvora. Izvor se sastoji od površinskog i podzemnog (potopljenog) dijela. Podzemni dio izvora sastoji se od više otvora i kanala koji nisu u potpunosti istraženi. Na površinskom dijelu izvora voda istječe iz plitke špilje na strmoj kamenoj padini, i to iz više otvora i u obliku slapova te se slijeva u udolinu gdje formira rijeku Jadro. Danas je izvor radi zaštite od odrona natkriven betonskom konstrukcijom, a prije Drugog svjetskog rata ispred izvora sagrađena je betonska brana.

U antičko doba u funkciji su bila dva vodovoda koja su dobivala vodu iz Jadra, što je jedinstven primjer gradnje i funkcioniranja dvaju vodovoda na jednom izvoru. Saloni-tanski vodovod sagrađen je u 1. stoljeću pr.

Kr. i bio je u funkciji do 7. stoljeća. Dioklecijanov vodovod sagrađen je pred kraj 3. stoljeća, a rekonstruiran je u 19. stoljeću.

Izmicanjem zahvatnih objekata izvan glavne struje toka vode koja ujedno nosi i najveće onečišćenje osiguravala se voda bolje kvalitete, a kaptaža je vodila računa i o količini vode koja se zahvaćala, i to kako bi se osiguralo dovoljno vode za održavanje života u rijeci i na ušću i zbog proizvodnje hrane. Oba vodovoda zajedno su zahvaćala oko 1000 l/s. Zahvatne građevne obaju vodovoda razrušila je snaga vode, kao i djelovanje čovjeka, a od srednjeg vijeka snagu vode iz Jadra upotrebljavale su mnogobrojne mlinice.

SALONITANSKI AKVADUKT

Vodopskrbni sustav Salone sagrađen je u 1. stoljeću pr. Kr. te je sedam stoljeća op-



Dioklecijanov akvadukt na izvoru Jadra

skrbljivao vodom grad i gospodarske posjede u njegovoj blizini osiguravajući pitku vodu za oko 60.000 stanovnika. Zahvatna građevina Salonitanskog akvadukta nije sačuvana, a kanal akvadukta bio je položen uz desni sjeverni obronak izvora, gdje je napravljen usjek u živoj stijeni kojim se skretala voda s izvora. Godine 1908. porušeno je oko 200 metara antičkog kanala kad je izgrađen novi kanal za napajanje hidrocentrale cementne industrije. Trasa Solinskog akvadukta istražuje se u sklopu arheoloških istraživanja Salone, a kanal je

ubiciran pred sjevernim gradskim zidom, kao i na nekoliko mjesta izvan gradskih zidina. Tijekom recentnih arheoloških istraživanja provedenih 2014. – 2015. definirana je cijela trasa salonitanskog akvadukta čija duljina iznosi 4.879 metara i koji uglavnom prati konfiguraciju terena, a čini ga plitko položen kanal građen kamenim pločama čiji su uglovi brtvljeni vodonepropusnim mortom. Dimenzije kanala iznosile su 60–120 centimetara širine i 90 centimetara visine. Voda se kanalom dovodila do zidanih cisterne iz kojih se do kućanstava dovodila olovnim

cijevima. U Saloni su sačuvane tri cisterne / vodorazdjelne građevine, sve smještene uz gradski zid. Voda se upotrebljavala za opskrbu kućanstava i industrije te za potrebe javnih građevina (termi) i fontana.

DIOKLECijanov AKVADUKT

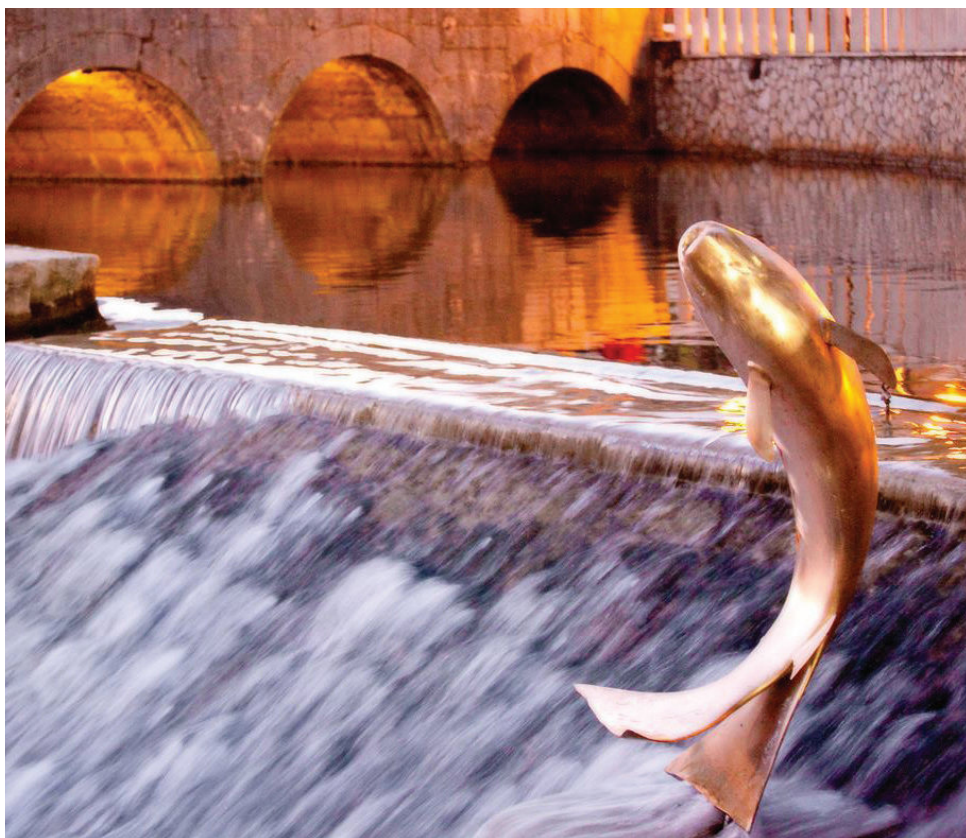
Dioklecijanov akvadukt sagrađen je krajem 3. stoljeća za potrebe carske palače koja je izgrađena do 305. godine, kad je car Dioklecijan abdicirao i vratio se u Dalmaciju. Kanal Dioklecijanovog akvadukta bio je položen uz lijevi/južni obronak izvora rijeke Jadro, i to okomito na tok vode, između dviju hridi.

Dioklecijanov akvadukt rekonstruiran je u 19. stoljeću, a u velikoj je mjeri sačuvan, istražen i dokumentiran. Zahvatna građevina izvedena je krajem 19. stoljeća, a tijekom rekonstrukcije vodovoda u velikoj je mjeri rekonstruiran antički kanal. Godine 1908. uz desnu obalu Jadra sagrađen je gravitacijski kanal koji je napajao hidrocentralu cementne industrije. Tada je od zahvatne građevine obnovljenog Dioklecijanovog vodovoda do kanala hidrocentrale izgrađena ustava s branama koja je regulirala razinu i protok vode u obama kanalima, i to kako bi se osiguralo dovoljno vode za opskrbu grada Splita, kao i za potrebe hidrocentrale. U potpunosti je poznata i većim dijelom istraжена trasa kanala koja vodi od izvora do vodospreme rekonstruirane u 19. stoljeću, a koja se nalazi 450 metara sjeverno od Palače. Kako bi se osigurao kontinuiran nagib kanala na cijeloj trasi, kanal je dijelom građen na mostovima i tunelima. Ukupna duljina Dioklecijanovog akvadukta iznosi devet kilometara, od čega je 6,6 kilometara položeno u zemlji, a izgrađena su četiri mosta, četiri tunela i jedan usjek u živoj stijeni duljine 100 metara. S obzirom na veliki kapacitet vodoopskrbe, pretpostavlja se da

kanal nije napajao samo Palaču, već i druge korisnike, stanovnike *Spalatuma*, kao i gospodarske komplekse i poljoprivredne površine uzduž trase od izvora do Palače. Nakon prestanka rada Dioklecijanovog vodovoda u 7. stoljeću stanovništvo je upotrebljavalo kišnicu iz cisterni te vodu iz bunara ili manjih izvora i izravno iz rijeke Jadro. Zbog naglog razvoja Splita od početka 19. stoljeća nadalje pokazala se potreba za izgradnjom općinskog vodovoda, pa se kao pogodno rješenje ukazala mogućnost obnove Dioklecijanovog vodovoda. U istraživanjima koja su prethodila zahvatu ustanovljeno je da je 35 % antičkog kanala u potpunosti sačuvano, 25 % je trebalo presvoditi, a 40 % ponovno izgraditi. Tri velika mosta Karabaš, Bilice i Smokovik potpuno su rekonstruirana, a most Mostine saniran je.

Godine 1950. za potrebe opskrbe vodom Splita, Solina, Kaštela i Trogira, kao i novoizgrađenih industrijskih pogona, uz Dioklecijanov kanal izgrađen je novi kanal kapaciteta 2000 l/s. Novi kanal trebao je zamijeniti Dioklecijanov i osigurati vodu Splitu i širem području Kaštelanskog zaljeva, no Dioklecijanov kanal nije prestao s radom jer su se potrebe za vodom stalno povećavale, pa novosagrađeni kanal nije bio dostatnog kapaciteta.

Trasa Dioklecijanovog akvadukta u funkciji je od izvora do crpne stanice Ravne Njive u duljini od 5.185 metara. Izvorni je kanal u gradu na više mjesta prekinut i porušen, ali su graditelji uvijek nastojali rekonstruirati ili premostiti poružene dijelove. Cijela trasa Dioklecijanovog akvadukta danas je zaštićeno kulturno dobro. U sklopu projekta RiTour, na luku akvadukta u blizini izvora rijeke Jadro izvršena su arheološka istraživanja i postavljeno je ambijentalno osvjetljenje.



Spomenik mekousnoj pastrvi u Solinu

MEKOUSNA PASTRVA RIJEKE JADRO

U Jadru obitava malobrojna, ali zanimljiva ihtiofauna. Jedino u ovoj rijeci obitava endemska solinska mekousna pastrva (*Salmo obtusirostris salonitana*), pa je zbog toga gornji tok rijeke Jadro 1984. proglašen ihtiološkim rezervatom.

Izvorišni dio rijeke Jadro predstavlja važno stanište mekousne pastrve. Na samom izvoru nalazi se mala akumulacija u funkciji hidroelektrane, kao i vodocrpilište. Dno na postaji kamenito je i šljunkovito, a izmjenjuju se dijelovi s vodenom vegetacijom i bez nje.

Temperatura vode na postaji Jadro ima srednju vrijednost od oko 13 °C, što predstavlja optimum za mekousnu pastrvu.

Solinska mekousna pastrva ima specifične fizičke odlike koje je izdvajaju od ostalih vrsta. Glava joj je zaobljena u prednjem dijelu, koji je kratak i mesnat. Usta su joj relativno mala, a zubi su sitni i malo izviruju iz mekanih usana. Bokovi tijela posuti su tamnim i crvenim mrljama, a leđa su joj sivkastožuta. Tragovi tamnih i crvenih mrlja vidljivi su na leđnoj peraji, dok ih na ostalim perajama nema. Pastrva se hrani gamarusima, pužićima i beskralješnjacima koji padaju na

vodu. Najveća zabilježena težina pastrve iznosi 4 kilograma, no prosječno dosegne 2 kilograma. Pastrva nastanjuje mirnije dijelove vodotoka. Mrijesti se u proljeće tijekom ožujka, a živi u rijekama Jadru i Žrnovnici.

Područje izvora rijeke Jadro naseljavaju četiri vrste riba iz dviju porodica. U zajednici riba rijeke Jadro solinska mekousna pastrva i jegulja karakteristične su i očekivane, dok su kalifornijska pastrva, a vjerojatno i potočna pastrva, unesene u rijeku Jadro. Kalifornijska se pastrva vrlo lako aklimatizira na nove uvjete, pa često zauzima mjesto među autohtonim vrstama kao što je solinska mekousna. U rijeci Jadro brojčano dominiraju jegulja (44,7 %) i solinska mekousna pastrva (38,8 %). Kalifornijska pastrva zastupljena je sa 16,5 % i rjeđa je od ove dvije autohtone vrste, no u posljednje vrijeme na postajama gornjeg toka rijeke dolazi i mlađ kalifornijske pastrve, što može ugroziti autohtonu vrstu.

U gornjem toku Jadra sačuvana su odgovarajuća staništa za mekousnu pastrvu – šljunčano dno i područje prekriveno biljem. Pri niskom vodostaju vegetacija je u cijelom vodenom toku izrazito gusta i bujna te ostavlja relativno malo otvorene slobodne vodene površine.

Staništa pastrve u rijeci Jadro relativno su dobro očuvana iako se u donjem dijelu toka nalaze brojne brane i prepreke koje bi bilo potrebno modificirati kako bi se osigurao prolaz mekousne pastrve. Prijetnje autohtonoj vrsti pastrve predstavljaju utjecaji hidrocentrale, pojavljivanje novih vrsta, a posebno kalifornijske pastrve, kao i antropogeni utjecaji na mrjestilišta i staništa mlađi mekousne pastrve. Jadro je kratka rijeka koja protječe kroz izrazito urbanizirano područje, pa stoga riječni tok treba promatrati

kao gradski park, a ihtiološki rezervat treba proširiti na cijelu rijeku. Neophodno je štititi ribe, vodene životinje i okolno raslinje, kao i staviti naglasak na čistoću vode i obale rijeke. Preporučuje se ukidanje svih oblika ribolova ili ograničavanje ribolova na lov *na mušicu* i vraćanje ribe u vodu, kao i znatno osnaživanje ribočuvarske službe. Potrebno je izraditi plan upravljanja solinskom vrstom pastrve slično kao i za ostale poznate vrste pastrve te osigurati daljnja istraživanja i potreban monitoring koji su izrazito važni za zaštitu vrste.

O značaju mekousne pastrve solinke za tradiciju i identitet grada Solina svjedoči spomenik koji je 2011. marom lokalnih zaljubljenika podignut u središtu Solina. Spomenik je postavljen u samoj rijeci, pod slapom. Brončana skulptura koja po sebi ima keramičke inkrustacije koje dočaravaju osebnost pigmentaciju solinke prikazuje pastrvu u karakterističnom skoku.

Rijeka Jadro komparativna je prednost Solina, a njezino izvorište predstavlja jedinstven sklop u kojem se prožimaju prirodne ljepote, kulturno nasljeđe i industrijska baština.

GASTRONOMIJA

Tradicionalna solinska jela potječu iz kruga mediteranske prehrane, a rabe se vlastiti i lokalni resursi, što solinskoj gastronomiji daje prepoznatljiv okus. Maslinovo ulje autohtoni je proizvod i najvažniji element u gastronomskoj ponudi grada Solina, važan za razvoj i poticanje ponude grada. Udruga maslinara Salona okuplja 140 članova te uz promociju maslinovog ulja i edukaciju lokalnog stanovništva o važnosti maslinarstva obogaćuje turističku ponudu grada Solina osmišljavanjem maslinarskih staza, i to uz sudjelovanje zainteresiranih posjetitelja u berbi i preradi plodova masline.

Najrasprostranjenije ribe rijeke Jadra, pastrva i jegulja, našle su svoje mjesto u gastronomskoj ponudi Solina. Iako danas pastrva dolazi iz ribogojilišta jer je autohtona vrsta mekousne pastrve solinke zaštićena vrsta i ne smije se izlovljavati, izvorni su se recepti sačuvali kako u solinskim obiteljima, tako i u turističkoj gastronomskoj ponudi grada. Pastrve su se tradicionalno pripremale pržene na tavi, a prethodno bi se uvaljale u prezlu ili brašno kako bi dobile hrskavu koricu. Služile su se s prilogom – purom ili sezonskim povrćem. Jegulje su se tradicionalno lovile u Jadru i pripremale na dva načina, na bruget i na žaru, nataknete na ražanj, s blitvom i krumpirima kao prilogom. U Solinu se zadržalo i krepko sezonsko jelo „bob i manistra“, tradicionalno „težačko“ jelo, ali i njegova mletačka inačica „bob s artičokima“. Tradicionalno radničko jelo grah ima svoju lokalnu solinsku varijantu, a kuha se jušno sa suhim mesom i pelatima. U solinskoj gastronomiji sačuvalo se i jelo u kojem se odražava razdoblje kad je Solin bio pod osmanskim utjecajem, a to su „arambaši“ ili „kapulari“. Jelo koje se spravlja od mljevenog mesa i kiselog kupusa tradicionalno se u Solinu jede tijekom svetkovine blagdana Male Gospe, a posebno se cijene

mali arambašići, kad se od jednog lista kupusa oblikuju dva arambašića.

S obzirom na veliki broj mlinica u Solinu brašna i pekarskih proizvoda nije nedostajalo. Od slastica valja izdvojiti „hroštule“, kolače koji se prže u dubokom ulju, a tradicionalno su se pripremali za vjenčanja.

ZAKLJUČAK

Solinska rijeka koja izvire podno litica Mosora donosila je vjekovima život prostoru razmjerno siromašnom vodom. Rijeka Jadro, u antičko vrijeme nazivana *Salon*, bitan je preduvjet nastanka i razvitka antičkog grada Salone, administrativnog središta provincije Dalmacije. Ta rijeka kratkog toka koja nikada ne presušuje omogućila je izgradnju dvaju antičkih akvadukta, Salonitanskog i Dioklecijanovog, kao i opskrbu grada i carske palače vodom iz istog izvora. Uz rijeku Jadro nastaju značajne sakralne građevine rane hrvatske države, a na Gospinom otoku grade se dvije crkve posvećene Gospi i sv. Stjepanu, i to grobišne i krunidbene crkve hrvatskih kraljeva. Gospin otok danas je nacionalno marijansko svetište. Oko Gospine crkve iz 10./11. stoljeća gradi se srednjovje-

kovna, a poslije i turska utvrda Gradina, a uzvodnije je sačuvana „Šuplja crkva“, kru-
nidbena građevina kralja Zvonimira, izgra-
đena u 11. stoljeću u perimetru ranije ra-
nokršćanske crkve. Rijeka bogata vodom
koja nije presušivala ni u ljetnim mjesecima
bila je pogodna za gradnju mlinova koji su u
prošlosti predstavljali značajnu djelatnost
i važan izvor prihoda. Od brojnih solinskih
mlinica do danas su se sačuvale četiri, a
nedavno obnovljena Gašpina mlinica posta-

toga gornji tok rijeke Jadro 1984. proglašen
ihtiološkim rezervatom.

Rijeka Jadro komparativna je prednost Soli-
na, a njezino izvorište predstavlja jedinstven
sklop u kojem se prožimaju prirodne ljepote,
kulturno nasljeđe i industrijska baština, čime
se stječu svi potrebni preduvjeti za razvoj
turizma. Projekt RiTour čiji je primarni cilj
valorizacija kulturne i prirodne baštine triju
rijeka i održiva upotreba prirodnih resursa

Rijeka Jadro, u antičko vrijeme nazivana Salon, bitan je preduvjet nastanka i razvitka antičkog grada Salone

je središtem kulturnog života i njegovanja
etno tradicije Solina. Početkom 20. stoljeća
uz izvor Jadra razvija se rana industrija ve-
zana za proizvodnju cementa, a uz tvornicu
se 1909. gradi hidroelektrana „Vrilo“, danas
lijep primjer rane industrijske građevine.
Napušten i dijelom devastiran prostor ne-
kadašnjeg tupinoloma ujedno je i budući
resurs grada za oblikovanje rekreacijskih i
edukativnih sadržaja. U rijeci Jadro obita-
va endemska solinska mekousna pastrva
(*Salmo obtusirostris salonitana*), pa je zbog

omogućio je u Solinu izradu Strategije razvoja
turizma grada Solina, istraživanja važna za
očuvanje endemske pastrve solinke, istraži-
vanja vezana za bolje razumijevanje i budu-
ću prezentaciju građevina Salonitanskog i
Dioklecijanovog vodovoda u izvorištu Jadra,
kao i infrastrukturno i komunalno uređenje
izletišta na prostoru Majdana. Sve aktivnosti
provedene kroz projekt pridonose valorizaci-
ji, prepoznavanju i osnaživanju resursa kul-
turne i prirodne baštine rijeke Jadro u Solinu
u svjetlu kvalitetnijeg turističkog razvoja.



Pogled na Stjepan-grad

Blagaj

POVIJESNI RAZVOJ

Starije blagajske četvrti (mahale) nalaze se na relativno uskom području uz korito rijeke Bune, a na razvoj naselja povoljno je utjecala i blizina doline rijeke Neretve koja od davnina čini jednu od najvažnijih prometnih komunikacija na istočnoj obali Jadrana (antička „Via Narenti“). Arheološki ostaci svjedoče o postojanju naselja na ovom području još od prapovijesnog doba, a na blagajskom brdu nalaze se ostaci dviju rimskih fortifikacija. Iako je još u srednjem vijeku u podgrađu utvrde postojalo naselje, ono se u osmansko doba transformira u kasabu

sa stambenim i javnim objektima: čaršijom, džamijom s haremom, mektebom i hanom, kao i više urbanih i ruralnih mahala. Zone za stanovanje (mahale) jasno su bile odijeljene od trgovačko-zanatskog centra (čaršije), u kojem su djelovali mnogi zanatlije i trgovci čiji su prihodi značajno pridonosili prosperitetu grada. Uspostavom Tekije s musafirhanom na Buni podgrađe Blagaja postaje i važno sa-kralno središte. Međutim, potpadanjem pod austro-ugarsku vlast značaj Blagaja opada, a krajem 19. stoljeća putopisac Carl Peetz piše da u njemu živi oko 700 stanovnika.

OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

Blagaj sa svojim povijesnim i prirodnim ljepotama predstavlja biser Hercegovine koji bi svaki posjetitelj ovoga područja svakako trebao posjetiti. Vrelo rijeke Bune jedno je od najatraktivnijih krških vrela Dinarida, a magična Tekija, građevina koja kao da lebdi između vode i stijene, privlači posjetitelje sa svih strana svijeta. Buna je stanište i endemske vrste pastrve, neretvanske mekušne, čiji je opstanak u rijeci Buni ugrožen višestrukim faktorima urbanog razvoja područja. Stjepan-grad danas predstavlja jednu od glavnih turističkih atrakcija Blagaja, a u srednjovjekovno doba ovaj utvrđeni grad na vrhu strme litice bio je vladarsko središte Humske zemlje (poslije Hercegovine). Podgrađe Blagaja razvija se u osmansko doba kad se ovdje gradi više stambenih i javnih objekata smještenih u različitim zonama naselja. Karađoz beg bio je veliki dobrotvor Blagaja, ali i čitave Hercegovine. U svojoj je zadužbini ostavio sredstva za petnaest monumentalnih građevina, a osim toga ostavio je i veći broj trgovina i obrtničkih radionica u Mostaru za izdržavanje svojih zadužbina. U Blagaju je iz Karađoz-begove zadužbine sagrađen hamam, i to neposredno uz rijeku Bunu, a ovaj položaj omogućavao je direktnu opskrbu hamama vodom uz pomoć posebnog mehanizma. Iz zadužbine bega sagrađen je i kameni most preko Bune, koji i danas služi prometu. Drugi blagajski most, takozvani Danijal-pašin most, nažalost je razrušen 1945., a svjedočanstvo o monumentalnosti ovog kamenog mosta duljine 102 metra stare su fotografije i crteži. Careva džamija sagrađena je na početku Sulejmanove vladavine (1520./1521.) dok je pravoslavna crkva sv. Vasilija Ostroškog sagrađena 1892., a katolička crkva sv. Trojstva 1908.. Stambene komplekse osmanskog doba danas pred-

stavlja nekoliko sačuvanih sklopova, među kojima se ističe Velagićevina čiji se nastanak na temelju sačuvanog natpisa datira u 1776. Samo 12 kilometara udaljen Mostar poziva svakog posjetitelja Blagaja na posjet svojim znamenitostima, kojih ovaj urbani centar Hercegovine ima napretek. Među njima se svakako ističu slavni Stari most s kulama Tara, Herceguša i Halebija, Koski Mehmed-pašina džamija, stara pravoslavna crkva rođenja presvete Bogorodice i arheološki ostaci kasnoantičke dvojne bazilike u Cimu.

STJEPAN-GRAD

Stari grad Blagaj sagrađen je na vrhu teško dostupnog krškog brda, u blizini vrela rijeke Bune. Naselja na ovom području postojala su još u prapovijesno vrijeme, a na sjeveroistočnom vrhu brda sačuvani su i ostaci rimske ili kasnoantičke utvrde. Prvi indirektni pisani spomen Blagaja zapisi su cara Konstantina Porfirogeneta s polovine 10. stoljeća u kojima se spominju gradovi Bona i Hum, a u Ugovoru o miru između vojvode Sandalja Hranića i Mlečana iz 1423. spominje se grad Blagaj. U srednjem su vijeku u Blagaju stanovali bosanski vladari, a po imenu hercega Stjepana Vukčića Kosače blagajska je utvrda i dobila ime.

Blagajski grad prilagođen je konfiguraciji terena, zaravni nad okomitim liticama, a pristup mu je omogućen u vidu 900 metara dugih oštih serpentina. U okviru projekta RiTour – „Valorizacija kulturnog i prirodnog bogatstva kroz prekograničnu suradnju urbanih turističkih destinacija na jadranskom bazenu kraških rijeka“ – ova je staza očišćena, rekonstruirana i sanirana, postavljene su klupe za posjetitelje, a u planu je i postavljanje interaktivnog turističkog info-panoa. Debljina zidova utvrde je 1,5 – 2 metra, a



Stambeni kompleks Velagičevina

HR • • •

sačuvani su u visini od 12, odnosno 14 metara. Ulaz u utvrdu branio je višestrani sustav obrambenih elemenata, dok su uz istočni zid bile prislonjene tri isturene kule. Utvrda se konstantno nadograđivala u skladu s razvojem obrambenih tehnologija te se na blagaj-

skom sklopu mogu proučavati karakteristike raznodobnih fortifikacijskih elemenata, od vremena njegovog nastanka u 4. stoljeću do faze druge gradnje u 6. stoljeću, a zahvate provedene od 7. do 15. stoljeća teže je identificirati zbog brojnih recentnih intervenci-

ja. U unutrašnjosti zidina blagajskog grada nalazila se palača nepravilnog četvrtastog tlocrta, nastala krajem 14. ili početkom 15. stoljeća, u vrijeme vojvode Sandalja Hranica. Centralni gradski položaj zauzimao je objekt kvadratnog tlocrta u koji je bila ugra-

ru uživala od papinske kurije: papa Pavao joj je po dolasku u Rim osigurao i mjesečnu stipendiju koja joj je omogućavala uzdržavanje minimalnog broja službenika koji su sačinjavali bosanski dvor u izgnanstvu. Kraljica i njezini dvorjani u Rimu su vršili mnoga

karakteristika orijentalne stambene arhitekture jest odvajanje prostorija za domaćinske i gospodarske poslove od onih za život

đena kružna cisterna, vjerojatno osmanskog nastanka. Tada je podignuta i džamija, ali prema izvještaju putopisca Evlije Čelebije (1664.) gradska posada radije je boravila u obližnjem naselju, tako da je grad izgledao „kao da je tek izašao iz ruku neimara“.

Sa srednjovjekovnim Blagajem vezane su mnoge značajne povijesne ličnosti, među kojima se ističe lik Katarine Kosače, posljednje bosanske kraljice. Rođena je u Blagaju, a otac joj je bio Stjepan Kosača, vojvoda zemlje Hum koja se prema njemu počela nazivati Hercegovina. Naime, u povelji cara Fridriha iz 1448. Stjepan se naziva „Herzog“, a prema ovom njemačkom nazivu za vojvodu Hum se počeo i službeno nazivati Hercegovinom. Udajom Katarine za bosanskog princa Stjepana Tomaša Kotromanića (1446.) ujedinjene su Hercegovina i Bosna, no padom kraljevstva u osmanske ruke 1463. počinje Katarinin egzil, prvo na posjedima obitelji Kosača u Dalmaciji, a zatim u Rim. Bosanska kraljica kao jedina legitimna predstavica podjarmljenog kršćanskog kraljevstva bila je inspiracija humanistima koji su u njezinu čast sastavljali latinske epigrame, a i sama je kraljica bila iznimno aktivna u diplomatskim krugovima. Još je iz splitskog izgnanstva održavala redovite kontakte s „Bošnjanima“ i „Ugrima“, ali i milanskim vojvodama iz obitelji Sforza. Međutim, ključnu je potpo-

djela pobožnosti i poniznosti, zbog čega se Katarina i danas časti kao blaženica, a pokopana je na počasnom mjestu u rimskoj bazilici Santa Maria in Aracoeli.

STAMBENI KOMPLEKS VELAGIĆEVINA

Gradnja ovog kompleksa, koji se smatra jednim od najvrjednijih hercegovačkih stambenih sklopova osmanskog perioda, datirana je sačuvanim natpisima u 1776. Smješten je na rukavcima rijeke Bune, 200 metara nizvodno od njezinog izvora, a blizina rijeke omogućila je gradnju gospodarskih građevina kao što su mlinice i stupe.

Utjecaj islama na prostornu dispoziciju kompleksa vidljiv je u zatvaranju sadržaja prema okolini te usmjeravanju prema okolnoj prirodi. Stambeni se dio sastoji od kuće, avlije (dvorišta) i bašče (vrta), a karakteristika orijentalne stambene arhitekture jest odvajanje prostorija za domaćinske i gospodarske poslove od onih za život. Vrtovi su sastavni dio kulture stanovanja, a u ovom su kompleksu zbog nagiba terena kaskadno postavljeni te su im pristupi riješeni stepenicama. Također, pristup u obiteljska dvorišta (tzv. ženske avlije) odvojen je radi zaštite privatnosti obiteljskog života. Sva su dvorišta međusobno povezana i popločana



Ostaci Karađoz-begovog hamama

riječnim oblucima. Osim fasada rastvorenih ostakljenim prozorima i ukrašenih drvenim ukrasnim elementima, interijer kuća također je bogato opremljen izvornim drvenim ugradbenim i slobodnostojećim namještajem, često dekoriranim tehnikom šaranja, pri čemu se boje i metalne niti utiskuju u zasjeke u drvu oblikujući geometrijske i floralne motive. Dio kompleksa je i musafirhana, prenočište za putnike koji su ovdje mogli dobiti besplatan smještaj i hranu. *Ahari* (staje) odvojeni su od stambenog dijela te

se nalaze uz samu obalu rijeke Bune, gdje su smještene mlinica i stupe.

KARAĐOZ-BEGOV HAMAM

Hamam je sagrađen krajem 16. stoljeća iz sredstava Karađoz-begovog vakufa. Zaim hadži Mehmed-beg, u Mostaru poznat kao Karađoz-beg, najveći je dobrotvor ne samo Mostara i okolice, već i čitave Hercegovine. Uz svojoj zadužbini ostavio je sredstva za petnaest monumentalnih građevina, a



Karađoz-begov most u Blagaju

osim toga ostavio je i veći broj trgovina i obrtničkih radionica u Mostaru za izdržavanje svojih zadužbina.

Budući da su Muslimani dužni uz svakodnevno obredno pranje jednom tjedno oprati i cijelo tijelo, po gotovo svim naseljima pod osmanskom vlašću građena su javna kupališta. Blagajski je hamam svake godine davan u zakup, a osim upravitelja osoblje su između ostalog činili i *tallak*, osoba koja je masirala, a po zahtjevu i brisala korisni-

ka hamama, kao i *kahvedžija*, osoba koja je pripremala kavu i nargile. Hamami su bili središta društvenog života islamske zajednice jer su tamo mogli dolaziti svi ljudi bez obzira na društveni položaj, starost, pa i spol. Međutim, žene i muškarci nisu smjeli istovremeno koristiti hamame. Postojali su tzv. jednostruki hamami gdje su žene mogle dolaziti tijekom dana, a muškarci rano ujutro ili kasno navečer, kao i dvostruki hamami u kojima su dijelovi za žene i muškarce bili u potpunosti odvojeni.



Stara fotografija Danijal-pašinog mosta

Danas je u Blagaju sačuvan dio hamama u kojem se nalazi *šadrvana*, prostor za čeka-nje i odlaganje odjeće, *kapaluk*, prijelazni zagrijani prostor, *halvat*, prostor za kupanje, *hazna*, rezervoar za vodu i *ćulhan*, mjesto za loženje. Posebnost blagajskog hamama također je njegov položaj uz rijeku, što je omogućavalo direktnu opskrbu vodom s pomoću posebnog mehanizma.

KARAĐOZ-BEGOV MOST

Kao i prethodno opisani hamam, blagajski most preko rijeke Bune nastao je kao zadužbina Zaim hadži Karađoz-bega. Sagrađen je na mjestu prijašnjeg drvenog mosta oko 1570., što je poznato iz dokumenta u kojem se most spominje. Šesnaesto stoljeće bilo je vrijeme intenzivne gradnje mostova u Bosni i Hercegovini: podignuta su 34 mosta, a

najznačajniji graditelji mostova bili su sultan Sulejman Veličanstveni, veliki vezir Rustem paša, njegov brat Karađoz-beg i drugi. Polovinom 19. stoljeća Blagajski most bio je u ruševnom stanju te ga je 1849. obnovila Belfe-Kadira, kći Ali-bega Velagića.

Most je građen od kamena, i to uz upotrebu kovanog željeza i olova za spajanje pojedinih kamenih blokova, osobito svodnjaka, dijelova vijenca i ograde. Ima pet lukova koji svojim rasponima i strijelom rastu prema sredini mosta, što rezultira karakterističnim „prelomljenim“ oblikom mosta. Nažalost, ovaj oblik narušen je naknadnim podizanjem razine ceste. Most se oslanja na četiri kamena zidana pilona u koritu rijeke i dvije stope na obalama, a sudeći po načinu zidanja, most su gradili domaći majstori. Most je rekonstruiran nakon



Tekija na vrelu Bune

bombardiranja u Drugom svjetskom ratu, kad su rekonstruirana tri luka, kao i šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, tako da i danas služi prometu.

DANIJAL-PAŠIN MOST

U blizini ušća rijeke Bune u Neretvu nalaze se ostaci jednom najduljeg mosta u Hercegovini, takozvanog „Rimskog mosta“ koji putopisac Evlija Čelebija bilježi pod nazivom „Danijal-pašin most“. Most je bio dug oko 102 metra, a bio je postavljen na četrnaest lukova. Legenda o rimskog porijeklu mosta nastala je na temelju zapisa ruskog konzula koji je, oduševljen Starim mostom, po svom dolasku u Mostar 1857. zapisao kako su ga gradili Rimljani, a ta se legenda zatim prenijela i na Danijal-pašin most. Ovaj most bio je primjer klasičnog kamenog osmanskog

mosta s vitkim zidanim pilonima i „prelomljenim“ oblikom koji je rezultat postupnog rasta raspona lukova prema središtu. Most je nažalost miniran 1945., na njegovom je mjestu danas betonski most, dok su ostaci starog mosta vidljivi u koritu rijeke.

TEKIJA

Musafirhana u Blagaju vjerojatno je sagrađena odmah po uspostavljanju osmanske vlasti u Hercegovini, a najkasnije 1520. Prvotno je bila vođena od strane bektashijskog reda, ali je nakon obnove u 18. stoljeću od strane mostarskog muftije došla pod upravu halvetija. Blagajska tekija prvi put se spominje u putopisu Evlije Čelebije iz 1664., koji navodi da se u tekiji halvetijskog reda na izvoru Bune okupljaju derviši te vode naučne i prijateljske razgovore.



Detalj interijera Tekije, stropne drvene kasete

Blagajska je tekija nakon odrona obližnje stije-
ne 1851. obnovljena po zapovijedi Omer-paše
Latasa u „barokno-carigradskom“ stilu, s ro-
mantičarskim elementima u vidu rezbarenih
drvenih motiva. Barokni utjecaj prepoznaje se
u oblikovanju blago povijenog krova i u deko-
rativnim elementima na zabatu glavne fasa-
de. Građevina ima tri etaže, podrum, prizemlje
i kat, a dvije fasade okrenute su ka okolini, dok
su dvije prislonežene na živu stijenu.

Uz tekiju se nalazi turbe (mauzolej) u ko-
jem su prema predaji pokopani Sari-Saltuk
i Ačik-Paša. Na svijetu postoji više lokacija
kojima se pripisuje čast posjedovanja gro-
ba Sari-Saltuka, među kojima je i Blagaj. Ova
važna povijesna ličnost časti se kao donositelj

islama u Bosnu i Hercegovinu, ali i utemelji-
telj blagajske tekije. Naime, prema legendi,
evlija – „dobri“ projahao je kroz Blagaj prema
vrelu Bune, odakle se nije vratio. Na izvoru su
pronašli samo njegovog konja, sablju i odje-
ću te je iz poštovanja prema svetom čovjeku
podignuta tekija.

CAREVA DŽAMIJA

Sultan Sulejmanova džamija sagrađena je
na samom početku Sulejmanove vladavine
(1520./1521.), o čemu svjedoči i sačuvani natpis
iznad njezinog ulaza. Bila je jedna od najsta-
rijih potkupolnih džamija u Bosni i Hercego-
vini, no u obnovi urušene kupole 1892. prema

Careva džamija
u Blagaju



projektu austrijskog arhitekta Maxa Davida sagrađena je nova drvena konstrukcija kupole, postavljena na osmerostrani tambur rastvoren prozorima. Džamija ima centralni kvadratni tlocrt, a prenošenje opterećenja drvene kupole pod šatorastim krovom nije izvedeno na uobičajen način preko pandantiva, već preko čeličnih nosača. Mihrabska

niša nalazi se na jugoistočnom zidu džamije, okrenuta prema Kibli, a desno od mihraba nalazi se raskošno dekorirani kameni minber.

Južno od glavnog ulaza nalazi se harem s petnaest grobova s nišanima, a koji ima noviji datum nastanka. Upotreba lokalnog kamena miljevine omogućila je klesanje kaligrafskih



Crkva sv. Trojstva,
Blagaj

natpisa neobičnih oblika, od onih stiliziranih u različite oblike do tekstova ispisanih u kružnim formama. Kamena munara osmerokutnog je presjeka, a visoka je oko 20 metara.

CRKVA SV. TROJSTVA

•••
HR

Katolička crkva sv. Trojstva izgrađena je 1908., iste godine kad Bosna i Hercegovina

aneksijom postaje dijelom Austro-Ugarske Monarhije. Crkva je građena u neoromaničkom stilu, a od rabljenih dekorativnih elemenata osobito se ističu nizovi slijepih arkada pod krovnim vijencem. Bočne fasade crkvenog broda rastvorene su s po četiri prozora s polukružnim lukom, a zvonik se nalazi na zapadnoj strani crkve, i to nad samim ulazom. Crkva se sastoji od narteksa, naosa i

apside, dok je sakristija smještena na južnoj strani. Konstruktivno rješenje zvonika osobito je zanimljivo: riječ je o zvoniku kvadratnog tlocrta s ravnim krovom nad kojim je složena balustrada s kutnim tornjićima, a vrh zvonika čine dva kubusa tangirana če-

prozora polukružnog završetka, dok je na zidnom plaštu apside izveden jedan prozor. Crkva je posjedovala vrijednu kolekciju ikona nastalih u vremenu od 15. do 19. stoljeća, među kojima se vrijednošću ističu: „Nepoznati svetac“, „Silazak u Had“, „sv. Ivan

Iako je Buna najkraća rijeka u Hercegovini, od najstarijih vremena na njoj su se nalazila tri mosta

tirima betonskim nosačima koji formiraju piramidalni završetak zvonika.

CRKVA SV. VASILIJIA OSTROŠKOG

Pravoslavna crkva sv. Vasilija Ostroškog smještena je na ulazu u Blagaj, i to s glavnim portalom na zapadnoj i svetištem na istočnoj strani, a južno od crkve smješteni su ostaci dvora svećenika crkve. Gradnja crkve započela je 1892., o čemu svjedoči i natpis postavljen u unutrašnjosti crkve, a zvonik je sagrađen 1934.

Tlocrt crkve pravokutan je, a apsida polukružnog tlocrta nadsvođena je polukalotom. Zvonik približno kvadratnog tlocrta smješten je na zapadnoj strani crkve iznad glavnog portala, a oslanja se na četiri masivna pilona povezana polukružnim lukovima. Prvi kat zvonika rastvoren je trima prozorima, od kojih je onaj na zapadnoj strani uokviren kamenim profiliranim blokovima. Treća etaža zvonika osmerokutnog je presjeka, a ima otvore na četirima nasuprotnim stranama. Zidni plašt sastavljen od pravilnih klesanaca vidljiv je na ukupnoj visini zvonika, a ostatak crkve ožbukana je i obojena u bijelo. Jedinu dekorativni naglasci bočnih zidova crkvenog broda istaknuti su kutni kameni blokovi, kao i oni u podnožju zidova (sokl). Brod crkve osvijetljen je s po tri izdužena

Evandelist“ itd. Ikonostas crkve izrađen je 1893., a na njemu je u tehnici ulja na platnu prikazano dvadeset svetaca.

PRIRODNA BAŠTINA —

RIJEKA BUNA

Vrelo rijeke Bune jedno je od najatraktivnijih krških vrela Dinarida, a zbog svoje jedinstvenosti i reprezentativnosti proglašeno je hidrološkim rezervatom prirode. Ukupna površina sliva rijeke Bune procjenjuje se na 900 metara kvadratnih, a na ovom području razvijeni su svi oblici površinskog (ponikve, škrape, doline itd.) i podzemnog krša (špilje, jame). Postoji nekoliko naselja koja su se smjestila uz rijeku Bunu: Blagaj, Kosor, Malo Polje i Buna. Iako je Buna najkraća rijeka u Hercegovini, od najstarijih vremena na njoj su se nalazila tri mosta, od kojih su dva i danas u funkciji: Lehina ćuprija i Karađozbegov most.

Temperatura rijeke Bune iznosi oko 8 °C, a čistoća vode na izvoru omogućuje njezinu upotrebu za vodoopskrbu. Temperature zraka na ovom području ljeti dosežu vrlo visoke razine, i do 45 °C, a zimi se rijetko spuštaju ispod ništice. Zemlja oko rijeke Bune vrlo je plodna te se tamo vrši intenzivan uzgoj grožđa, povrća, voća i ljekovitog bilja, a šume su bogate medonosnim biljnim vrstama.



Sir iz mijeha

Također, ovo područje dom je zakonom zaštićenih endemskih vrsta kao što je gospin vlasak (*Adiantum capillus - veneris*) i tilovina (*Patteria ramentacea*), a neke životinjske vrste kao što su bjeloglavi sup i divokoza nažalost su već nestale s ovog područja. Nekoliko lokaliteta na ovom području proglašeno je spomenicima prirode zbog svoje izuzetne vrijednosti: osim vrela rijeke Bune, tu je i vrelo Bunice s jezerom, pećina Ševrljica i Zelena pećina u Blagaju, kao i još jedna bezimena pećina u Podveležju.

Ribljí svijet rijeke Bune obilježava prisustvo nekoliko vrsta pastrva, od kojih je najzanimljivija endemska mekousna pastrva (*Salmo obtusirostris*) koja osim u Buni u većem broju obitava još u rijeci Neretvi (čiji je Buna pritok) i Zeti (Crna Gora). Mekousna pastrva

najstariji je salmonid na Balkanu, a procjenjuje se da je na ovim prostorima prisutna već 2,5 milijuna godina. Zbog svojeg izgleda i rijetke rasprostranjenosti ova vrsta već dugo privlači pažnju ribolovaca, kao i znanstvenika ihtiologa. Prema morfološkim svojstvima postoje četiri varijante mekousne pastrve, a uz onu koja živi u Neretvi i pritocima postoje i varijeteti koji žive u rijekama Krki, Jadru, Žrnovnici i Zeti. Neretvanska mekousna pastrva vrlo je ugrožena te se poduzimaju naponi njezinog umjetnog uzgoja i poribljavanja njezinih prirodnih staništa. Osim mekousne pastrve, u Neretvi i njenim pritocima živi 75 ribljih vrsta, od kojih je 12 endemskih. Ovo bogatstvo ribljeg fonda lokalno je stanovništvo od najstarijih vremena iskorištavalo za pribavljanje hrane, a danas je temelj široko popularne aktivnosti



Rijeka Buna

– sportskog ribolova. U ovom kontekstu nastao je i „Međunarodni revijalni kup u mušičarenju“ u organizaciji Turističke zajednice Hercegovačko-neretvanskog kantona / županije Mostar. Ovaj kup jedan je od aktivnosti projekta RiTour – „Valorizacija kulturne i prirodne baštine kroz prekograničnu suradnju urbanih turističkih destinacija na kraškim rijekama jadranskog bazena“ – koji financira Europska unija. Cilj kupa, koji je prvi put održan 2018., jest promocija rijeke Bune i njezinog okoliša, ali i ukazivanje na potrebu zaštite mekousne pastvrve. Natjecateljska staza duga je devet kilometara te natjecateljima omogućuje uživanje u prirodnim ljepotama Bune i Blagaja. Mušičarenje, tehnički zahtjevna ribolovna disciplina (a može se reći i umjetnički zahtjevna jer je za izradu mušice potrebno mnogo kreativnosti

i znanja) u Blagaju svake godine okupi više desetaka ribolovaca koji se natječu u individualnim i ekipnim kategorijama.

ZELENA PEĆINA

Prapovijesno pećinsko naselje Zelena pećina nalazi se iznad izvora rijeke Bune, na gotovo nepristupačnoj lokaciji na visokoj klisuri iznad vode. Ovaj neolitski lokalitet sastoji se od dvaju pripećaka (polupećine) – Male i Velike Zelene pećine. U Velikoj Zelenoj pećini (stražnjoj pećini) nalazi se osnovni kulturni sloj pošto su gromade pećinskog kamena činile prirodnu razdjelnicu i zaštitu između prednjeg i stražnjeg dijela pećine koji se upotrebljavao kao stambeni prostor. Arheološka istraživanja nisu rezultirala identifikacijom nijednog fiksiranog

ognjišta, no velika masa pepela pronađena u svim arheološkim slojevima svjedoči o mnogobrojnim *vatrištima* na zemlji. U pećini je pronađena mala količina primitivnog kamenog i koštanog oruđa (samo 6 komada),

je vrlo prilagodljiv svim klimatskim uvjetima te se može brati i u najhladnijim mjesecima. Iako je u novije vrijeme raščika zbog svoje niske kaloričnosti i visoke hranjivosti postala cijenjena kao superhrana („*superfood*“),

Jela ispod sača ili peke poznata su još od neolitičkih vremena

ali je zato keramički materijal raznovrstan, tipološki izrazit, a može se podijeliti u tri stratuma – prvi datiran u rano brončano doba, drugi u kasno neolitsko doba, a treći datiran u stariji i srednji neolitik (na području srednjeg Balkana neolitik započinje oko 6.500 godine pr. Kr.).

GASTRONOMIJA

Dolina rijeke Bune bogata je plodnim poljoprivrednim površinama na kojima se uzgaja niz kultura koje su obilježile hercegovačku gastronomiju, dok blaga mediteranska klima omogućuje uzgoj stoke čije meso i mliječni proizvodi obogaćuju tradicionalne jelovnike ovog kraja.

Možda najpoznatije tradicionalno jelo Hercegovine je japrak, mljeveno meso sa začini-
ma zamotano u list raštike. Poznato je više inačica ovog jela otomanskog porijekla i hercegovačkog značaja, ali osnova je mljeveno juneće (a u Mostaru i janjeće) meso, riža, slatka paprika, ribana mrkva i obareni listovi raštike. Ovaj kupus obilježio je prehranu Hercegovine – ali i zaleđa Dalmacije – pošto

hercegovački poljoprivrednici od davnina su cijenili i čuvali sjeme raštike koje ih je u vremenima oskudice spašavalo od gladi. Kao i u davna vremena, u Hercegovini se i danas raštika jede samo skuhanu u vodi, s krumpirom i suhim mesom, janjetinom i teletinom, a može se kombinirati i s grahoricama, mahunarkama i drugim kupusima. Osim u raštiku, mljeveno se meso u Hercegovini omata i u kiseli kupus i listove vinove loze, a pune se i paprike, crveni luk, tikvice i rajčice. Ova jela osmanskog porijekla stoljećima su prisutna na hercegovačkim stolovima te su postala opća mjesta tradicionalne kuhinje ovog kraja.

Kukuruz je iz Novoga svijeta u Hercegovinu stigao preko Venecije i Dalmacije, a jedno od najpoznatijih tradicionalnih hercegovačkih jela s kukuruznom krupicom (purom) svakako je lučnica. Za dobru lučnicu potrebno je skuhati domaće kukuruzno brašno mljeveno na vodenici ili mlinici, pa na njega izliti umak spravljen od češnjaka, maslaca i kiselog mlijeka. Iako naoko jednostavno, ovo jelo zahtjeva veliko iskustvo pripreme te je stoga poznata i uzrečica da je „lakše roditi nego dobru lučnicu skuhati“. Osim u lučnici,

pura se jede kao prilog uz razna jela od mesa i ribe, a mladi kukuruz osobito je ukusan, i to samo kuhan u vodi ili pečen na ploči, kao i u raznim salatama, juhama i čorbama.

Jela ispod sača ili peke poznata su još od neolitičkih vremena. Ilirska keramička zvonu pronađena su na više lokaliteta gdje su obitavala ova plemena, što znači da se na području Hercegovine (ali i Dalmacije) jela pripremaju na isti način već tisućljećima. Ispod sača priprema se kruh, meso i krum-

su dubrovački građani nestrpljivo očekivali krajem svakog ljeta. Kajmak (kremasti sir) radi se jedino u ljetnim mjesecima, kad krave pasu najbolju travu i kad je mlijeko najbolje kvalitete. Međutim, proizvodnja kajmaka nije ograničena samo na Hercegovinu jer se ovaj sir osmanskog porijekla proizvodi i u ostalim južnoslavenskim zemljama.

Kraj godine vrijeme je kad se zreli plodovi šljive i drop (ostaci nakon cijedenja vina iz grožđa) upotrebljavaju za proizvodnju ra-

Kraj godine vrijeme je kad se zreli plodovi šljive i drop (ostaci nakon cijedenja vina iz grožđa) upotrebljavaju za proizvodnju rakije, jakog alkoholnog pića koje stoljećima pomaže stanovnicima Hercegovine u preživljavanju zimskih hladnoća

pir s povrćem i začinskim biljem (lovorom i ružmarinom). Najčešće se peče janjetina i kozletina, ali i piletina, od koje je posebno cijenjen mladi pijetao.

Sir i ostali mliječni proizvodi posebna su priča Hercegovine – tradicionalnog stočarskog kraja. Sir iz mijeha, kajmak, škripavac i livanjski sir perjanice mljekarske su tradicije Hercegovine. Područje oko rijeke Bune također je poznato po svojim sirnim delikatesama, među kojima je posjetiteljima zbog svog specifičnog načina pripreme osobito zanimljiv sir iz mijeha. Sir se pohranjuje i zrije u posebno pripremljenim mjehovima od ovčje kože, a o kvaliteti i stoljetnoj popularnosti ovog sira svjedoče i arhivski zapisi iz 1300. o pošiljkama hercegovačkog sira koje

kije, jakog alkoholnog pića koje stoljećima pomaže stanovnicima Hercegovine u preživljavanju zimskih hladnoća. Procjenjuje se da se čak 70 % šljiva na Balkanu iskorišti za proizvodnju šljivovice, što je i logično jer je, između ostalog, dobrodošlica u bilo kojoj hercegovačkoj kući nezamisliva bez minijaturnih čašica punih ovog jakog alkoholnog pića.

Četiri tisuće biljnih vrsta koje rastu na hercegovačkom području izvrstan su preduvjet za uzgoj pčela i proizvodnju visokokvalitetnog meda. Umijeće proizvodnje meda prenosi se s koljena na koljeno, a polovina devetnaestog stoljeća i uvođenje košnica s pokretnim saćem označila je novo doba proizvodnje meda u Hercegovini.



Stari most

Mostar

Blagaj je zbog svog povijesno-političkog značaja sve do osmanskog osvajanja 1473. nosio primat među urbanim centrima ovog kraja, o čemu svjedoči i narodna izreka „šeher Blagaj, a kasaba Mostar“. Iako je po dolasku Osmanlija Blagaj postao sjedište i rezidencija kadije, Mostar postupno dobiva na važnosti te postaje novo središte, o čemu svjedoče i do danas sačuvani spomenici bogate graditeljske aktivnosti koje svakako vrijedi posjetiti.

STAROKRŠĆANSKI MOSTAR

Na području grada Mostara registrirano je osam položaja na kojima je potvrđeno ili pretpostavljeno postojanje starokršćanskih objekata, među kojima se veličinom i značajem ističu ostaci kasnoantičke dvojne bazili-

ke, memorije i zgrade za stanovanje u Cimu, predgrađu Mostara. Arheološka istraživanja pokazala su da je u antičko doba na ovom lokalitetu postojalo naselje, dok je u 5. ili 6. stoljeću sagrađena bazilika. Osim spomenutih ostataka građevina, istraživači su zatekli i veliki broj grobnica, ulomaka kamene plastike sa starokršćanskim motivima pauna i ribe i pokretnih nalaza, koji su nažalost većinom izgubljeni u ratnim okolnostima proteklog rata. U centralnoj apsidi pronađeni su moćnici (dvije koštane i dvije srebrne kutijice) s posmrtnim prahom mučenika/sveca kojem je bazilika bila posvećena. Ovo je jedinstven primjer pronalaska moćnika *in situ* u jednoj kasnoantičkoj bazilici na području BiH. Budući da se nalazi na prijelaznom području primorskog dijela provincije Dalmacije i njezinog zaleđa, cimska bazilika

pokazuje karakteristike bosanskohercegovačkih i dalmatinskih starokršćanskih bazilika. Godine 2004. ovaj najstariji kulturni spomenik na području Mostara za koji neki istraživači smatraju da je bio sjedište drevne biskupije *Seresenterum* proglašen je kulturnim spomenikom BiH.

STARI MOST

Vitki kameni most preko rijeke Neretve dovršen je 1566., a njegovu gradnju predvodio je osmanski arhitekt mimar Hayruddin, učenik velikog otomanskog arhitekta mimara Sinana. Nadzornik gradnje bio je Hadži Mehmed Karađoz-beg koji je u isto vrijeme bio odgovoran za gradnju džamije u Mostaru. Postoje brojne legende ispredene oko ovoga

gradnje svjedoče o odredbama gradnje mosta s „jednim okom“ (lukom) između postojećih kula. Arheološka istraživanja omogućena nesretnim rušenjem mosta u ratnim sukobima 1993. pokazala su da je kameni most sagrađen na mjestu starijeg drvenog mosta koji se i spominje u arhivskim izvorima. Već se sredinom 15. stoljeća spominje naselje *Pons* (Most), dok poznati turski putopisac iz 17. stoljeća Čelebi (Hadži Kalfa) piše kako se preko tog srednjovjekovnog mosta prelazilo samo sa smrtnim strahom jer je most bio ovješten na lance te se pri prelasku jako tresao. Međutim, Hayruddin je gradnjom novih bočnih obala smanjio raspon koji je bilo potrebno premostiti drvenom skelom te je na kraju sagrađen most čiji promjer luka iznosi 39 mimar aršina, odnosno 29,55

Stari most smatra se jednim od najljepših kamenih mostova na svijetu

simbola Mostara, a jedna od njih govori kako se Hayruddin nije usudio podići most na tome mjestu dok mu lokalni tesar nije predložio način izrade skele. Tako je izgrađen veličanstveni most, a dvije potpuno oprečne legende govore o Hayruddinovoju sigurnosti u svoje djelo: prema jednoj, graditelj je otišao prije skidanja skele jer nije imao snage vidjeti hoće li most stajati, a sultanova prijetnja odrublivanjem glave u slučaju neuspjeha dodatno mu je utjerala strah u kosti, dok je prema drugoj stajao tri dana i tri noći pod mostom pokazujući koliko je siguran u kvalitetu i čvrstoću konstrukcije.

Stari most smatra se jednim od najljepših kamenih mostova na svijetu, što je i potvrđeno uvrštavanjem na UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine najviše kategorije. Sačuvani arhivski dokumenti iz vremena

metara (aršin je bio osnovna mjerna jedinica Osmanskog carstva, a graditeljski mimar aršin iznosio je 75,77 cm). Gradnja ovako vitkog i visokog mosta izniman je graditeljski pothvat tog vremena, a pothvat nije protekao bez poteškoća prouzrokovanih nestabilnošću skele koja zbog jakih udara rijeke nije mogla biti oslonjena u korito, već na najniže grede. O problemima sa stabilnošću skele svjedoče i određene nepravilnosti konstrukcije izvornog mosta, međutim, uzevši u obzir činjenicu da bi gradnja drvene skele ovolikog raspona predstavljala izazov i današnjim graditeljima, stari most predstavlja remek-djelo mostogradnje tog, ali i našeg vremena.

Izuzetno vitki kameni luk mosta (na najužem mjestu debljine 0,8 m, a širine 3,95 m) ima raspon od 30 metara. Slagan je od 111



Ostaci kasnoantičke bazilike u Cimu

redova kamenih blokova povezanih metalnim klanfama i trnovima. Pri gradnji mosta rabljen je kamen tenelija, vrsta kamena koji je tek ubran iz kamenoloma Mukoša (pet kilometara južno od Mostara) vrlo niske čvrstoće, pa se, primjerice, može rezati ručnom pilom. Tijekom vremena kamen znatno dobiva na čvrstoći te su zato od njega građene konstrukcije (osim Starog mosta, od njega su građene, primjerice, Karađozbegova džamija i Kriva ćuprija u Mostaru) odoljele zubu vremena više stotina godina. Nažalost, ovi spomenici nisu odoljeli izravnim napadima za vrijeme posljednjeg rata – džamija je znatno ošteće-

na, a most u potpunosti srušen (1993.). Pri obnovi mosta provedenoj u razdoblju od 2002. do 2004. rabljene su detaljne fotogrametrijske snimke konstrukcije mosta izrađene 1982., a za njegovu rekonstrukciju provedenu tradicionalnim tehnikama gradnje 16. stoljeća rabljeni su i neki sačuvani kameni blokovi razrušenog mosta, kao i novi blokovi tenelije, izrađeni metodom faksimila i ubrani iz istog kamenoloma.

Osim velikog broja turista koji svakodnevno posjećuju Stari most, srpanj je doba kad se i na obalama Neretve oko mosta sakuplja velik broj ljudi koji sa zanimanjem prate na-



Pogled na stari grad

stupe hrabrih skakača sa mosta. Tradicija skokova s mosta navodno je stara koliko i most sam, a prvi skok s mosta zabilježen je davne 1664.. Službeno natjecanje utemeljeno je 1968., a postoje dvije discipline skokova – na noge i na glavu – koje ocjenjuje stručni žiri. Višestoljetna tradicija skokova sa starog mosta opravdava nastojanja organizatora ove manifestacija za upisom na UNESCO-ov popis nematerijalne kulturne baštine. Skokove sa Starog mosta počela je pratiti i šira svjetska javnost nakon dolaska Red Bull Cliff Diving Svjetskog prvenstva, čija se etapa već pet godina zaredom održava i na ovom povijesnom lokalitetu.

Stari most sagrađen je između starijih kula – Tare i Herceguše na istočnoj i Halebije na zapadnoj obali – uz koje su bila smještena naselja. Kula Tara polukružnog je oblika i uklopljena je u šesterokutnu utvrdu, a sagrađena je polovinom 15. stoljeća od strane velikaša Radina, vjerojatno po uzoru na nešto starije dubrovačke utvrde. Kula je povišena prije 1566., unutar utvrde izgrađena je zgrada za smještaj posade, a u vrijeme vladavine hercega Stjepana Vukčića Kosače (1522.) podignuta je i kula Herceguša. U narednom građevinskom zahvatu (prije 1690.) kula Tara povišena je novim kamenim kruništem, a bočni zidovi utvrde ojačani

su iznutra. Za vrijeme Osmanskog carstva kula Tara se rabila kao skladište municije, a danas se u njoj nalazi Muzej Stari most, odjel Muzeja Hercegovine posvećen povijesti grada Mostara i obnovi Starog mosta nakon razaranja 1993. Dio postava muzeja čini arheološki lokalitet smješten ispod razine prilaza kuli, gdje posjetitelji mogu vidjeti ostatke dvaju drvenih mostova koji su prethodili kamenom, kao i temelje Starog mosta. Osim toga, u ovom dijelu muzeja čuvaju se i arheološki nalazi pronađeni ispod kule.

Slobodnostojeća kula Halebija sagrađena je polovinom 15. stoljeća, a tlocrtno je gotovo identična Tari, što svjedoči o istodobnom razvoju projektirane renesansne utvrde na dvjema obalama rijeke. Stoga je i Halebija doživjela mnoge pregradnje: između 1452. i 1566. povišena je drvenim kruništem, u vrijeme Kandijskih ratova (1645. – 1660.) dobila je kameno krunište s merlaturom i puškarnicama, a uskoro je po naredbi kapetana Halebije preuređena u pokrivenu karaulu sa stambenim prostorom rastvorenim nizom prozora na najvišim etažama. Donji dijelovi

slobodnostojeće polukružne kule Halebi-je upotrebljavali su se kao zatvor, a kula se upotrebljavala i kao promatračnica.

KOSKI MEHMED–PAŠINA DŽAMIJA

Ova džamija spada među najvrijednije spomenika grada Mostara, a uz Karađoz-begovu i Nesuh-aga Vučijakovićevu jedina je mostarska džamija natkrivena kupolom. Uz džamiju kvadratnog tlocrta prislonjena je kamena munara, a pred kubusom objekta nalazi se trijem natkriven trima kupolicama. S obje strane ulaza džamije nalaze se kamene sofe, a pred spomenutim trijemom nalazi se naknadno izgrađeni vanjski drveni trijem (*hajat*) oslonjen na 14 drvenih stupova. U dvorištu pred trijemom nalazi se *šadrvan* (vodoskok) koji je uz onaj pred Karađoz-begovom medresom jedini sačuvani od pet mostarskih šadrvana. Visina četrnaestostrane munare je 29,90 metara, a na njezin vrh vodi 78 kamenih stepenica. Pri gradnji džamije i munare, ali i obližnjeg Starog mosta, rabljen je lokalni kamen tenelija. Unutrašnjošću dominira masivni mihrab izrađen

u obliku visokog portala, uz koji je kameni mimber. Džamija je osvijetljena s pomoću 25 prozora raspoređenih u nekoliko razina, a zidovi su ukrašeni klasičnom osmanskim slikanom dekoracijom iz 16. i 17. stoljeća.

STARA PRAVOSLAVNA CRKVA ROĐENJA PRESVETE BOGORODICE

Današnja crkva sagrađena je na mjestu jedne starije crkve, o čemu svjedoče grobovi svećenika pokopanih na obližnjim grobljima s kraja 17. stoljeća. Pravoslavna općina značajno se razvila u 18. stoljeću, a s početka ovog stoljeća potječe i prvi spomen svećenstva mostarske crkve. Ferman za obnovu postojeće crkve Srbi su dobili kao nagradu za sudjelovanje u borbama protiv bosanskog begovata na strani sultana. Usprkos pobunama mostarskih muslimana protiv nove „ogromne crkve“ na vrhu brda, crkva je dovršena 1834. Crkva je tipično hercegovačko pravoslavno sakralno zdanje pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom i karakterističnim zvonikom na preslicu. Crkva čuva vrijednu zbirku ikona mletačkog, grčkog/

kretskog i lokalnog podrijetla, od kojih najstarije datiraju u 15. stoljeće.

Područje grada Mostara i okolice bogato je spomenicima kulture, o čemu svjedoči i činjenica da se na ovom području nalazi čak 46 građevina, spomenika, arheoloških zona, kao i urbanih i prirodnih krajolika koji su zbog svog kulturnog, povijesnog ili nekog drugog značaja uvršteni na popis nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, dok je područje starog grada oko Starog mosta upisano na UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine. Osim opisanih, vrijedi posjetiti i ostale lokalitete, kao što su kompleks franjevačkog samostana (1894.) u kojem se nalazi nada-leko poznata knjižnica s 50.000 svezaka, kao i zbirka djela talijanskih majstora 16. i 17. stoljeća, zatim otomanske kuće kao što je, primjerice, Bišćevića kuća (17. stoljeće) ograđena visokim zidom i orijentirana prema unutarnjem dvorištu, kao i zonu Kunjundžiluka i Karađoz-begovu džamiju (1557.), najmonumentalniju džamiju u Hercegovini i jedino sačuvano mostarsko djelo velikog Kodže Mimara Sinana.



Podgorica noću

Podgorica

POVIJESNI RAZVOJ

Podgorica je grad smješten na pet rijeka i okužen trima jezerima – kroz grad prolaze rijeke Ribnica, Morača, Cijevna, Zeta i Sitnica, a u blizini su Skadarsko, Bukumirsko i Rikavačko jezero. Plodno tlo u blizini vodotokova od najstarijih je vremena privlačilo stanovnike, o čemu svjedoče i arheološki ostaci iz doba srednjeg paleolitika. Ilirska plemena Labeata i Dokleata naseljavala su ovo područje, Labeati ravnicu južno od današnje Podgorice do Skadarskog jezera, a Dokleati prostor zapadno od rijeke Morače. Upravo se iz najvažnije utvrde Dokleata na ušću Zete u Moraču nakon rimskog osvajanja razvio grad Doclea. Antička Duklja imala je između 8 i 10 tisuća stanovnika, a

porušili su je Goti godine 602. U srednjem se vijeku uz ruševine antičke Duklje razvija grad, a prvi spomen imena grada Podgorice potječe iz 1326. Ovo naselje bilo je jaki trgovački centar, kao i prometno središte koje je povezivalo Dubrovačku Republiku i Srbiju. Petnaesto je stoljeće ovdje kao i kod većine balkanskih naroda značilo pad pod osmansku vlast: 1455. Osmanlije osvajaju Medun, a 1474. i Podgoricu. Nova vlast značila je i razvoj novog centra, izgrađenog na temeljima srednjovjekovnog grada Ribnice. Osmanlije su izgradile utvrdu trokutastog oblika koja je služila za pohranu municije, južno od koje nastaje naselje – današnja Stara Varoš. U ovom dijelu naselja nalazi-

le su se isključivo male rezidencijalne građevine, njih nekoliko stotina, a jedine monumentalne građevine koje su se isticale visinom bile su Skender-čaušova džamija i Sahat kula. Najimpresivnija otomanska javna građevina koja je do danas sačuvana je kameni Hadži-pašin most preko Ribnice, u sjevernom dijelu Stare Varoši. Godine 1878. Podgorica je naposljetku izuzeta od osmanske vlasti i ujedinjena s Crnom Gorom te se u ovom periodu bilježi nagli rast stanovništva. Nove potrebe stambenih građevina rezultirale su planskom gradnjom pravilnih pravokutnih gradskih blokova po prostornom planu austrijskog arhitekta Vormana. Dvadeseto stoljeće donijelo je razaranja koje Podgorica ne pamti od vremena propasti antičke Duklje: u Drugom svjetskom ratu bombardirana je više od 70 puta te je bila srušena do temelja. Oslobođena je 1944., a obnova je uslijedila dvije godine poslije.

OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

Najznačajniji antički lokalitet Crne Gore rimski je grad Doclea (Duklja), smješten u neposrednoj blizini današnje Podgorice, na nepravilnom platou okruženom rijekama Zetom, Moračom i Šarlijom. Doclea je osnovana početkom prvog stoljeća, a naziv je dobila po ilirskom plemenu Docleata koje je naseljavalo to područje. Spomenički kompleks Medun nalazi se na udaljenosti od 12 kilometara sjeveroistočno od Podgorice, a sastoji se od ostataka ilirskog grada Me-teona, crkve sv. Nikole (18. stoljeće) i rodne kuće Marka Miljanova, ratnika, državnika i pjesnika 19. stoljeća.

Nakon osmanskog osvajanja Podgorice (1474.) nastaje srednjovjekovno naselje južno od novosagrađene utvrde, Stara Varoš, od koje su danas sačuvane Skender-Čau-

ševa džamija i Sahat kula iz 17. stoljeća. Stavci su popularno okupljalište mladih, ali i onih nešto starijih Podgoričana, koji na ovom idiličnom mjestu prepunom zelenila i hladne riječne vode traže osvježanje u vrelim ljetnim danima. Dvorac crnogorske vladarske dinastije Petrovića nalazi se u Kruševcu, najvećem parku u Podgorici, na obali rijeke Morače. Dvorac je sagrađen 1891. kao rezidencija dinastije Petrović, a 1984. sagrađen je dvor kralja Nikole, Per-janički dom, a dvorska kapela i okolne građevine preuređuju se i upotrebljavaju kao galerije umjetnina.

Sakralne građevine Podgorice datiraju iz najstarijih vremena, a specifične povijesne okolnosti rezultirale su prisustvom bogomolja triju velikih svjetskih religija: pravoslavlja, katoličanstva i islama. Izgradnja Sabornog hrama Kristovog Uskrsnuća u Podgorici započela je 1993., a trajala je punih dvadeset godina. Ova građevina svojom monumentalnošću dominira trgom na kojem se nalazi, a posebnu vrijednost čini ukrašenost hrama vrijednim umjetničkim djelima te se on smatra jednom od najzanimljivijih i najvećih galerija kamene plastike na sakralnim objektima. Crkve i samostani podignuti u centru i okolici Podgorice svjedoci su duge povijesti duhovnosti ovog područja – nn najznačajniji su samostan Ćelija Piperska, Duga Moračka i Dajbabe. Pravoslavna crkva sv. Đorđa nalazi se u podnožju brda Gorice, a iako je njezino izvorno arhitektonsko oblikovanje danas djelomično skriveno naknadnim pregradnjama, vrijeme njezinog nastanka moguće je smjestiti u srednjovjekovno doba, između 9. i 11. stoljeća. Katolička crkva Presvetog Imena Isusova započeta je 1963., a dovršena tri godine poslije i predstavlja iznimno djelo suvremene arhitekture bivše Jugoslavije. Djelo je hrvatskih arhitekata Zvonimira Vrkljana i Borisa Krstulovića, a u



Arheološki Ostaci Duklje

arhitektonskom smislu predstavlja novinu ne samo sakralne arhitekture, već i ukupne jugoslavenske arhitektonske produkcije tog vremena. Skender-čauševu džamiju i tekiju u njezinoj blizini sagradio je Skender-čauš krajem 15. stoljeća, kad je uz onu u tvrđavi bila jedina džamija u Staroj Varoši. Osmanagića džamiju podigao je hadži Mehmed-paša Osmanagić krajem 18. stoljeća, a u dvorištu džamije nalazi i njegovo turbe.

ANTIČKA DUKLJA

Najznačajniji antički lokalitet Crne Gore rimski je grad Doclea (Duklja), smješten u neposrednoj blizini današnje Podgorice, na

nepравilnom platou okruženom rijekama Zetom, Moračom i Šarlijom. Iako su rijeke veći dio godine osiguravale obranu grada, on je ipak bio utvrđen jakim bedemima, kulama i bastionima čija je debljina dosegala i 2,5 metara. Doclea je osnovana na samom početku prvog stoljeća (oko 9. godine), a naziv je dobila po Ilirskom plemenu Docleata koji je prije dolaska Rimljana naseljavao ovo područje.

Duklja je imala klasičnu rimsku urbanističku shemu s dvjema međusobno okomitim glavnim ulicama (*cardo* i *decumanus*) i s njima paralelnim sporednim ulicama koje su tvorile pravokutne stambene blokove.



Pogled na Medun

U blizini raskrižja glavnih ulica nalazio se gradski trg (*forum*) i kapitolni hram. Arheološka istraživanja ukazala su na postojanje slavoluka posvećenog caru Galijenu na zapadnom ulazu u grad, zatim hramova posvećenih božicama Romi i Dijani, a dalje prema centru grada nalazile su se gradske terme. Ovaj kompleks izgrađen je po pravilima rimske gradnje, sa svim sastavnim dijelovima kao što su *palestra*, svlačionice, *tepidarium*, *caldarium*, biblioteka i sobe za odmor. Svjedočanstvo o raskoši termi, a time i samog grada, također predstavljaju nalazi skupocjenih podnih mozaika i skulptura koje se krasile interijere. Nasuprot termi nalazio se glavni gradski trg, *forum*, koji je sa zapad-

ne strane zatvarala kolonada bočne fasade bazilike, a s ostale tri trjemovi. Duklja je imala i sistem vodoopskrbe (akvadukt) kojim je voda dopremana sa 16 kilometara udaljenog izvora rijeke Cijevne.

U istočnom dijelu grada od 4. stoljeća počinju živjeti kršćani te tamo nastaju crkve i velika episkopalna bazilika. Osim ostataka građevina, iz ovog perioda potječe i određena količina pokretne arheološke građe, među kojima je svjetski poznata tzv. podgorička čaša, stakleni tanjur oslikan prikazima iz Starog i Novog zavjeta, a koji se danas nalazi u ruskom Ermitažu. Ostali nalazi, uglavnom dijelovi grobnog inventara – posude



Sahat kula

od keramike i stakla, dijelovi nakita, oruđe, oružje i novac – čine stalni postav Muzeja grada. Gotska razaranja 490., a zatim i razorni potres 518., uzrokovali su postupnu propast Duklje.

MEDUN

Spomenički kompleks Medun nalazi se na udaljenosti od 12 kilometara sjeveroistočno od Podgorice, a sastoji se od ostataka ilirskog grada Meteona, crkve sv. Nikole (18. stoljeće) i rodne kuće Marka Miljanova, rat-

nika, državnika i pjesnika 19. stoljeća.

Ostaci ilirske utvrde, a poslije i osmanske tvrđave, nalaze se na teško pristupačnom sedlastom prijevoju usred Medunskog polja. Ilirski Meteon nastao je krajem 4. ili početkom 3. stoljeća pr. Kr., a bio je jedan od centara plemena Labeata. Grad je zbog prirodne zaštite samo na sjevernoj strani branjen zidom s kulama. Na istočnom dijelu sklopa nalazila se akropola, a na zapadnom masivnim zidom odvojeno podgrađe. Međutim, danas su vidljivi samo ostaci takozvanih

kiklopskih zidina iz ilirskog perioda, kao i ostaci srednjovjekovne osmanske tvrđave s kutnim kulama.

Među ostacima srednjovjekovne utvrde nalazi se crkva sv. Nikole za koju predaja govori kako je podignuta na temeljima neke starije crkve novcem koji je iz Rusije donio vojvoda Radonja Petrović. Interijer jednobrodne crkvice ukrašen je ikonostasom sa slikama na metalu, a ispred crkve nalaze se grobnice Marka Miljanova i njegove žene Stefe.

Rodna kuća vojvode Marka Miljanova, jedne od najznačajnijih ličnosti crnogorske povijesti, nalazi se ispred crkve sv. Nikole. Marko Miljanov bio je seljak i ratni veterani iz osmanskih bitki kojeg je knez Nikola uzdigao na čast vojvode, a 1878. postao je i gradonačelnik Podgorice. Međutim, ubr-

STARA VAROŠ I SAHAT KULA

Otomansko osvajanje Podgorice 1474. označilo je novo doba razvoja Podgorice kao urbanog centra. U ovo doba južno od tvrđave trokutastog tlocrta (Ribnica) nastaje srednjovjekovno naselje čije su se pješačke i prometne komunikacije organski i neplanirano razvijale oko novih sadržaja. Tvrđava (osmanski naziv *Depedogen*, što znači „Pod brdom“) dugo je služila kao skladište municije, a 1878. teško je oštećena u eksploziji izazvanoj udarom groma. Iako je kasnijeg nastanka, pravoslavna predaja govori da je u ovoj tvrđavi rođen Stefan Nemanja, rodonačelnik vladajuće dinastije Nemanjića, pa se i danas često naziva Nemanjića grad. Prilaz rijeci Morači iz Stare Varoši štatile su drvene palisade, a u samom naselju nije bilo građevina javnog karaktera, već samo ne-

“Čojstvo je braniti drugoga od sebe a junaštvo sebe od drugoga”
– Marko Miljanov

zo se vratio u rodno selo, gdje je unatoč za ono vrijeme poodmakloj dobi od 50 godina naučio čitati i pisati. Ostavio je nekoliko značajnih djela, od kojih je najvažnije djelo „Primjeri čojstva i junaštva“, zbirka anegdota koje za cilj imaju poučiti čitatelja o idealu dobra. Miljanov piše: „Čojstvo je braniti drugoga od sebe a junaštvo sebe od drugoga“, a upravo je isticanje ljudskog i plemenitog lica neprijatelja jedna od glavnih pouka Miljanova djela. U rodnoj kući Marka Miljanova danas se nalazi muzej s povijesnim postavom (koji predstavlja najznačajnije trenutke iz Miljanova života), kao i književno-povijesnim (u kojem su prezentirana njegova djela) i etnografskim postavom (gdje posjetitelji mogu vidjeti tradicionalne uporabne predmete ovog kraja).

koliko stotina malih stambenih kompleksa. Jedine građevine koje su visinom dominirale naseljem su Skender-Čauševa (Doganjska) džamija sagrađena u 15. stoljeću i Sahat kula (kula sa satom) iz 17. stoljeća. Ova dva spomenika zajedno s Hadži-pašinim mostom i danas svjedoče o osmanskoj prošlosti centra Podgorice.

SASTAVCI

Sastavci su popularno okupljalište mladih, ali i onih nešto starijih Podgoričana, koji na ovom idiličnom mjestu prepunom zelenila i hladne riječne vode traže osvježenje u vrelim ljetnim danima. Most na Sastavcima, u narodu poznat i kao Hadži-pašin most, temeljito je obnovljen u 18. stoljeću, i to od



Most na Sastavcima

strane ovoga uglednog građanina Podgorice, a smatra se da potječe još iz rimskog vremena. Naime, na ušću rijeke Ribnice u Moraču vjerojatno se nalazio rimski grad Birziminium, stanica na rimskoj cesti koja je vodila od Narone (kod Metkovića) do Skodra (Skadar). Most ima jedan luk, visok je nekoliko metara i građen je od riječnog kamenja.

DVORSKI KOMPLEKS NA KRUŠEVCU

Dvorac crnogorske vladarske dinastije Petrovića nalazi se u Kruševcu, najvećem parku u Podgorici, na obali rijeke Morače. Dvorac je sagrađen 1891. kao rezidencija

dinastije Petrović, a 1984. dvor kralja Nikole (Perjanički dom), dvorska kapela i okolne građevine preuređuju se i rabe kao galerije umjetnina. Naredne godine galerije ulaze u sastav Centra suvremenih umjetnosti, a danas se ovdje nalazi više od 1000 umjetnina iz 60 zemalja bloka nesvrstanih, što ovaj lokalitet čini nezaobilaznim odredištem svakog ljubitelja suvremene umjetnosti.

CRKVE, SAMOSTANI I DŽAMIJE

Izgradnja Sabornog hrama Kristovog Uskrsnuća u Podgorici započela je 1993., a trajala je punih dvadeset godina. Ova građevina svojom monumentalnošću dominira trgom

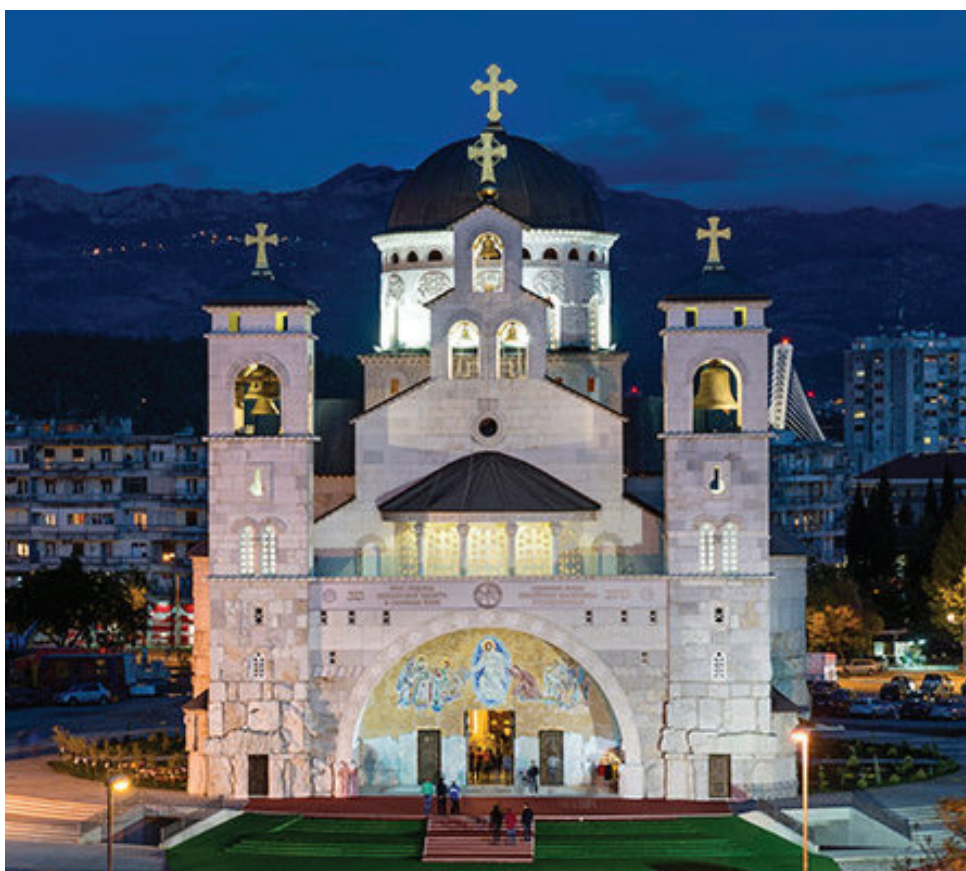


Dvorski kompleks na Kruševcu

na kojem se nalazi, a posebnu vrijednost čini njegova ukrašenost vrijednim umjetničkim djelima: smatra se jednom od najzanimljivijih i najvećih galerija kamene plastike na sakralnim objektima. Motivi ovih umjetnina predstavljaju kršćansko naslijeđe Crne Gore od starokršćanskog razdoblja do danas, uz elemente umjetničkog naslijeđa drevnih kršćanskih svetišta Svete Zemlje, Svete planine, Bizanta, srednjovjekovnih srpskih zadužbina itd. Unutrašnjost crkve oslikana je freskama na zlatnoj pozadini u površini od 6.200 metara kvadratnih, i to od strane više akademskih slikara, ali i monaha. Osim freski, crkvu resi i 1.961 metara kvadratnih mozaika, što predstavlja najveću površinu

pod mozaicima u Crnoj Gori. Središnji polielej iznimnih dimenzija (najveći u europskim pravoslavnim hramovima) pridonosi mističnom ugođaju hrama, a osim njega postavljeno je još četrnaest manjih polieleja. Ukupna površina svih sadržaja Hrama iznosi 4.000 metara kvadratnih, što je čini trećom najvećom pravoslavnom crkvom na svijetu, i to nakon Crkve Krista Spasitelja u Moskvi i Crkve svetog Save u Beogradu.

Crkve i samostani podignuti u centru i okolici Podgorice svjedoci su duge povijesti duhovnosti ovoga područja. Samostan Čelija Piperska od centra je Podgorice udaljen 17 kilometara, a osnovan je sredinom seda-



Saborni hram Kristovog Uskrsnuća

mnaestog stoljeća. Osnivač mu je sv. Stefan Piperski, koji je u bijegu pred Osmanlijama u selu Gornji Crnci u Piperama oko 1660. sagradio malu crkvu, gdje su nakon njegove smrti pohranjene i njegove relikvije.

Samostan Duga Moračka nalazi se 17 kilometara od Podgorice, u kanjonu rijeke Morače. Izvorni položaj samostana bio je 10 kilometara dalje, na ušću malog pritoka Morače, ali zbog stalne opasnosti od osmanskih razaranja 1752. premješta se na osamljenije mjesto. Crkva je podignuta 1755. na mjestu starije građevine, a svojim

oblikovanjem ne razlikuje se od mnogih seoskih hramova 18. i 19. stoljeća: jednobrodna je građevina s polukružnom apsidom i zvonikom na preslicu građena od pravilnih klesanaca. Unutrašnjost hrama bila je u potpunosti ukrašena freskama iz druge polovine 18. stoljeća, od kojih su danas sačuvane samo one na svodu. Samostan je bio centar obrazovanja, a iako u njemu nikada nije stanovao veliki broj redovnika, bio je aktivan do 1942. Razorni potres iz 1979. uzrokovao je gotovo dvadeset godina dug prekid služenja liturgije u samostanskoj crkvi posvećenoj Uznesenju Bogoro-



Samostan Čelija Piperska

dice. Međutim, 1996. služena je misa i dan blagoslov za obnovu samostana. Naredne godine Duga je, kao i Čelija Piperska, postao samostan ženskog reda.

Samostan Dajbabe nalazi se u istoimenom selu u blizini Podgorice, a posvećen je Uznesenju Bogorodice. Osnovan je 1897., a iako na prvi pogled crkva ne pokazuje oblikovne posebnosti, zanimljiva je zbog upotrebe prirodne pećine kao unutrašnjosti crkve: jedini dio crkve koji nije pod zemljom prostrani je ulazni trijem s dvama bočnim zvonnicima. Uz osnivanje samostana vezuje se legenda o

čudesnom ukazanju sveca iz vremena Svetog Save koji je dječaku Petku dao upute o gradnji crkve na tom svetom mjestu. Dječak je svoja viđenja ispričao ostroškom monahu Simeonu Popoviću koji je prirodnu pećinu preuredio u crkvu, a ubrzo je sagradio i malu kolibu i konak u dvorištu. Simeon je interijer crkve/pećine vlastoručno oslikao freskama koje je prilagodio prirodnim stijenama, tako da posjet dajbabskoj crkvi predstavlja osobit doživljaj za svakog vjernika i posjetitelja.

Crkva sv. Đorđa nalazi se u podnožju brda Gorice, a iako je njezino izvorno arhitekton-



Crkvice samostana Duga Mračka

HR
•••

sko oblikovanje danas djelomično skriveno naknadnim pregradnjama, vrijeme njezinog nastanka moguće je smjestiti u srednjovjekovno doba, između 9. i 11. stoljeća. Budući da je u ovo doba utjecaj Primorja na oblikovanje sakralnih građevina srednjovjekovne Raške bio veoma jak, crkva sv. Đorđa pokazuje određene sličnosti sa starohrvatskim dalmatinskim crkvicama, a osobito s crkvicom sv. Petra u Prikome kod Omiša. Crkva

sv. Đorđa izdužena je građevina s kupolom iznad središnjeg dijela, a za razliku od dalmatinskih crkvice, prijelaz prema centralnom istaku s kupolom naglašen je kratkim nadozidima na bočnim fasadama. Crkva je pretrpjela znatne nadogradnje – 1880. nadograđen joj je i zvonik koji je uklonjen 1931., kad je čitava crkva zbog navodnih pukotina svodne konstrukcije prekrivena debelim slojem betona na koji su pričvršćene kamene



Samostan Dajbabe

ploče. Unutrašnjost crkve oslikana je freskama nepoznatog autora, a u jugozapadnom dijelu nalazi se mali udubljeni prostor ozidan antičkim fragmentima iz obližnje Duklje.

Katolička crkva Presvetog Imena Isusova započeta je 1963., a dovršena tri godine poslije. Ona predstavlja iznimno djelo suvremene arhitekture bivše Jugoslavije. Djelo je hrvatskih arhitekata Zvonimira Vrkla-

na i Borisa Krstulovića, a u arhitektonskom smislu predstavlja novinu ne samo sakralne arhitekture, već i ukupne jugoslavenske arhitektonske produkcije tog vremena. Autori su nastojali stvoriti specifičan prostor, drukčiji od svih onih koje vjernik rabi u svakodnevnom životu, a gruba armirano-betonska forma zidova građevine, prema riječima autora, „svojom odbojnošću asocira na prve inferiorne kršćanske objekte (tajne, a i



Crkva sv. Đorđa

one javne), kao izraz negacije ovozemaljskog blještavila“. Podgorička se crkva upotrebom grube betonske konstrukcije svrstava u niz djela s obilježjima brutalizma, stila koji je svoj vrhunac doživio u razdoblju od 1954. do 1970., pa stoga predstavlja jedno od naj-reprezentativnijih ostvarenja moderne arhitekture bivše države.

SKENDER-ČAUŠEVA (STARODOGANJSKA) DŽAMIJA

Džamiju i tekiju u njezinoj blizini sagradio je Skender-čauš krajem 15. stoljeća, kad je uz onu u tvrđavi to bila jedina džamija u Staroj Varoši. Osnivač je za održavanje džamije

uvakufio svoje posjede. Međutim, propašću ovih vakufa brigu o džamiji preuzimaju trgovci, a iz tog vremena potječe i njezin drugi naziv. Zbog višekratnih obnavljanja džamija nije sačuvala svoj izvorni izgled, a današnji oblik uglavnom zahvaljuje obnovama provedenima 1927., ali i obnovama nakon razornog potresa 1979.

Osmanagića džamiju podigao je hadži Mehmed-paša Osmanagić krajem 18. stoljeća, a u dvorištu džamije nalazi se i njegovo turbe. Džamija je tijekom bombardiranja za vrijeme Drugog svjetskog rata jako oštećena te je bila u ruševinama sve do 1997., kad je temeljito obnovljena.



Skender-čauševa džamija



Crkva Presvetog Imena Isusova

PRIRODNA BAŠTINA

Pet rijeka na kojima se smjestila Podgorica, kao i tri jezera i planinski masivi koji je okružuju dovoljan su razlog za posjet svakog ljubitelja prirode. Rijeka Morača smatra se jednim od simbola Podgorice i najveća je rijeka koja protječe kroz ovaj grad. Izvor joj se nalazi na sjeveru zemlje, duga je 113 kilometara i utječe u Skadarsko jezero. Morača je relativno mala i plitka rijeka (širine oko 100 metara), a njezin kanjon od davnina je dio glavne komunikacije sjevera zemlje i Podgorice, odnosno primorja. Morača se sjeverno od Podgorice spaja sa svojim najvećim pritokom, Zetom, po kojoj je dolina

dobila naziv. Prema kazivanju lokalnog stanovništva, Zeta se nekada zvala Virovstak, isto kao i obližnja planina. Rijeka je duga 86 kilometara, a hidrološka mreža izvorišta ove rijeke vrlo je bogata i zanimljiva: nastaje od voda koje se nakupljaju u Gornjem polju kod Nikšića, nizini površine 9 kilometara kvadratnih, koja je sa svih strana okružena planinama. Snaga toka Zete iskorištena je postavljanjem triju hidroelektrana, što nažalost nepovoljno utječe na floru i faunu rijeke. Naime, rijeka Zeta značajna je i kao stanište endemske mekousne pastvrve (*Salmo obtusirostris*), do 2006. jedine riblje vrste koja je bila zakonom zaštićena u Crnoj Gori. Procjena broja jedinki mekousne



Skadarsko jezero

HR

pastrve 2011. u Zeti iznosila je manje 1000 jedinki, a lokaliteti koje naseljava pod utjecajem su bogatih krških izvora u koritu rijeke, što joj omogućuje opstanak za vrijeme ljetnih vrućina. Rijeka Cijevna lijevi je pritok Morače i omiljeno izletišta Podgoričana u vrelin ljetnim danima. Slikoviti kanjon rijeke nalazi se na samo 4 kilometra udaljenosti od centra grada, a posebna atrakcija Cijevne

jest popularna „Nijagara“, vodopad kod Kuća Rakića. Vodopad visine 10 metara ljeti izgubi svoju silinu te se u njegovoj neposrednoj blizini kupaju mnogi izletnici.

U blizini Podgorice nalazi se Skadarsko jezero, najveće jezero na Balkanu i dragulj ovog kraja, koje je osim po ljepoti i očuvanosti prirode nadaleko poznato i kao duhovno



i kulturno središte. Ovo je područje zbog svoje iznimne vrijednosti 1983. proglašeno nacionalnim parkom, 1989. područjem od međunarodnog značaja za boravak ptica, 1995. upisano je na Svjetski popis močvara od međunarodnog značaja, a u njemu se nalaze se i tri posebna rezervata prirode. Nacionalnim parkom Skadarsko jezero dominiraju vodeni i močvarni ekosustavi s

iznimno bogatim biljnim i životinjskim svijetom, a osobito ptičjim. Simbol Skadarskog jezera kudravi je pelikan, fenomen ovog dijela Europe, koji se hrani obiljem od čak 48 vrsta riba koje žive u jezeru. U vodama i oko jezera živi i veliki broj vodozemaca, gmazova i sisavaca, među kojima i vidra. Posjetitelji NP Skadarsko jezero mogu posjetiti stoljetne crkvice i samostane na jezerskim



Vinogradi Čemovsko polje

otočićima, ali i provesti vrijeme uživajući u blagodatima prirode – pješačke i biciklističke staze, vožnje čunom i brodom, sportski ribolov, promatranje ptica, sportovi na vodi, ali i ljenčarenje na plaži omogućuju potpuni doživljaj ovog rajskog mjesta.

Područje grada Podgorice nudi mnoge mogućnosti za aktivan odmor, među kojima su i pješačko planinarske staze Gorica – Malo brdo – Duklja (duljine 11,3 kilometra) i planinarska staza Žijovo (8,5 kilometara) prikladna za iskusnije planinare jer vodi do vrhova Surdup (nadmorska visina 2.184 metra)

i Štitan (2.172 metra). U gradu postoji i više konjičkih klubova koji nude mogućnosti posjećivanja škole jahanja, terapijskog jahanja, ali i jahanja stazama u prirodi nadomak gradu. „Krug oko Korita“ potpuno je označeni panoramski put koji počinje u Podgorici i vodi u planinsku regiju Kuči. Put je dug 65 kilometara, u potpunosti je asfaltiran, opremljen mnogim vidikovcima i info panoima te je pogodan za jednodnevne izlete. Za one najmlađe na brdu Gorici otvoren je avanturistički park koji nudi staze na sajlama, penjanje po umjetnoj stijeni i ostale platforme za sportske aktivnosti. Slobodno penjanje



Japraci

posjetitelji mogu isprobati na kraju kanjona rijeke Morače, gdje postoje uređene staze za početnike, ali i one za naprednije penjače.

GASTRONOMIJA

Kuhinja centralnog dijela Crne Gore pod utjecajem je stranih kuhinja poput orijentalne (zbog osmanske vladavine ovim područjem), ali postoje brojne namirnice i jela koja predstavljaju tradiciju ovoga kraja. Meso je uglavnom osnova prehrane jer je stočarstvo vjekovno naslijeđe stanovništva: jedu se teletina, janjetina, junetina, ali

i svinjetina i riba. Obilje jezera omogućuje ulov šarana koji se priprema „u tavi“, šuši, marinira ili jede „na salatu“, dok se pastrva prži i peče, a poseban je specijalitet pastrva s kajmakom ili kiselim mlijekom. Ukljeva je sitna autohtona riba Skadarskog jezera koja se prži svježja i dimljena, a dimljena se može pripremati i „na salatu“.

U mesnim jelima uglavnom je prisutno povrće, ali i voće – primjerice u jelu podgorički krap sa suhim šljivama. Čest prilog jelima je krumpir, a priprema se na razne načine. Tradicijsko povrće ovoga kraja je raštika (ra-

štan), iznimno zdrava kupusnjača koja se u Crnoj Gori priprema sa suhim mesom, domaćom kobasicom, kastradinom, slaninom itd. Popularno jelo s raštanom su japraci, smotuljci od mljevenog telećeg ili junećeg mesa koje su u Crnu Goru i Hercegovinu donijele Osmanlije. Jelo novijeg nastanka i velike popularnosti u Crnoj Gori podgorički su popeci, rolani prženi svinjski šnicli s punjenjem od kajmaka i pršuta. Nastali su u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, a posebno je zanimljivo i to da su poznati i

roda nudi obilje kvalitetne ispaše pčela. Džemovi od divljeg šipka, drenjina ili šljive proizvode se u domaćoj radinosti, a džem od šljiva se osim kao namaz upotrebljava i u mnogim poslasticama, kao što su tradicionalni podgorički presukači.

U blizini Skadarskog jezera nalazi se jedan od najljepših i najvećih vinograda u Europi – Čemovsko polje. Redovi čokota zauzimaju površinu od 2.310 hektara, a u njemu dominiraju dvije crnogorske autohtone sor-

U blizini Skadarskog jezera nalazi se jedan od najljepših i najvećih vinograda u Europi – Čemovsko polje

njegovi tvorci: riječ je o kuharima iz hotela „Crna Gora“, Talijanu Giuglielmu Bafiju Iattoniju i Josipu Balentu.

Jela karakteristična za ovaj dio Crne Gore su čorba od koprive s kajmakom, jelo koje je zbog dostupnosti ovog samoniklog ljevkovitog bilja spasilo stanovništvo od gladi u najtežim vremenima, kao i ovčji košet u tijestu. Med je također tradicionalan proizvod centralne Crne Gore jer očuvana pri-

te vinove loze, krstač i vranac. Vinograd je moguće posjetiti u pratnji profesionalnih vodiča, provesti se kroz redove vinove loze turističkim vlakićem i naravno, ući u vinske podrumce pa u društvu enologa degustirati izvrsna vina. Kratošija je još jedna sorta koja se uzgaja u Crnoj Gori, a tradicionalno se miješa s vrancem i lisičinom. Autohtone crnogorske sorte su i čubrica i žižak, a ovo obilje vina i okusa zadovoljiti će nepca i najzahtjevnijih ljubitelja vina.

ZAKLJUČAK

Cilj RiTour projekta jest valorizacija kulturne i prirodne baštine i njihovo stavljanje u funkciju održivog turizma na područjima koje karakteriziraju rijeke Morača, Jadro i Buna. Produkti navedenog projekta na području Podgorice su:

- 1. Edukacija turističkih vodiča specijaliziranih za teritorij glavnog grada u cilju kvalitetne edukacije kadrova**
- 2. Nabava i instalacija interaktivnih ekrana s objedinjenom turističkom ponudom grada na dvjema lokacijama u Podgorici**
- 3. Uređenje i opremanje mobilijarom arheološkog lokaliteta Duklja u cilju turističke valorizacije i prezentacije (uređenje staze, postavljanje zaštitne ograde, česme, info tabli i ulaznog punkta na lokaciji, priprema i distribucija promotivnog materijala)**
- 4. Organizacija Regionalne regate u kajaku i dodatna afirmacija vodnih potencijala grada u svrhu promocije aktivnog odmora i sportskog turizma**
- 5. Izrada Strategije turističkog razvoja Podgorice kao glavnog grada, što će dati potpuno nove smjernice za njegov daljnji turistički razvoj, kao i izgradnju brenda Podgorice kao turističke destinacije.**

Upotrijebljena literatura i izvori fotografija

Adristorical lands – historija, kultura, turizam, umjetnost i stari zanati na evropskom jadranskom području, Mostar 2014.

Arome i ukusi Crne Gore, Nacionalna turistička organizacija Crne Gore

Alduk, Ivan, Gradina na temelju izvora iz 16. stoljeća, Tusculum 8, Solin 2015., 107-116.

Barbieri, Veljko, Gastro Hercegovina, Široki brijeg 2012.

Barišić–Marenić, Zrinka, Tri ostvarenja zagrebačkih arhitekata u Crnoj Gori, Prostor, br. 23, vol. 49, Zagreb 2015., str. 144-159

Belamarić, Joško, Dioklecijanov akvadukt i njegove obnove, Dioklecijanov akvadukt, Split 1999., 5-27.

Bereš, Monika, Salona, Essehst 6, 2014.

Buble, Sanja, Gradnja mlina – umijeće koje nestaje; Gašpina mlinica u Solinu, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Br. 33-34, Zagreb 2009. – 2010., 97-112.

Cararra, Francesco, Topografija i iskapanja Salone, Antička salona, Split 1991., 99-192.

Dedić, Irma / Brkan-Vejzović, Aida, Studija stanja turističkih resursa na području rijeke Bune i mogućnosti razvoja održivog turizma na tom području, Mostar 2018.

Derocco, Aleksandar, Crkva sv. Gjorgja u Podgorici, Narodna starina, vol. 11, br. 29, Zagreb 1932., str. 208-211

Dokumentacija Agencije „Stari grad“, Grad Mostar

Eremut, Antonija / Bartulović, Hrvoje / Žižić, Dujmo, Revitalizacija napuštenoga tupinolo-ma u Majdanu, Tusculum 8, Solin 2015., 269-279.

Fotodokumentacija Turističke organizacije Podgorice, autori fotografija: Duško Miljanić et al.

Jurić, Aante, Antička i starokršćanska salona, 1976.

Kapelj, Sanja / Kapelj, Kanislav / Švonja, Mirjana, Hidrogeološka obilježja sliva Jadra i Žrnovnice, Tusculum br. 5, Solin 2012., 205-216.

Katić, Lovre, Solin od VII. Do XX. stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, vol. 9, Split 1955.

Katić, Lovre, Solinski mlinovi u prošlosti, Starohrvatska prosvjeta S. III., Zagreb 1952., 201-219.

Katić, Miroslav, Salonitanski vodovod, Dioklecijanov akvadukt, Split 1999., 58-63.

Kovač Konrad, Petra, Ronjenje u izvoru Jadro, Subterranea Croatica br. 22, Zagreb 2017., 66.

Kovač Konrad, Petra / Jalžić, Branko, Izvor-špilja Jadro, Subterranea Croatica br. 26, Zagreb 2019., 27-33.

Marasović, Katja / Perojević, Snježana / Margeta, Jure Katić, Miroslav / Bojanić, Davor, Istraživanje salonitanskog akvadukta, 2014. – 2015.,

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Br. 109, Split 2016., 129-154.

Marasović, Katja / Margeta, Jure, Istraživanje antičkih vodnih zahvata na izvoru rijeke Jadro, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Br. 110-2, Split 2017., 509-532.

Marasović, Katja / Margeta, Jure, Povijesno-prostorna studija Dioklecijanovog akvadukta, Program Interreg-IPA CBC, Projekt RiTour, Sveučilište u Splitu, Split, 2019.

Mardešić, Jagoda, Salona i Salon, Histria Antiqua, 10, Pula 2003., 75-82.

Marin, Emilio, Starohrvatski Solin, 1992.

Matijević, Marko, Gospin otok, 2003.

Milišić, Neda, Stari Solin – Da se ne zaboravi (Društveni život i običaji), Solin 2012.

Mrakovčić, Milorad / Zanella, Davor / Mustafić, Perica / Marčić, Zoran / Čaleta, Marko / Horvatić, Sven / Karlović, Roman, Studija pregleda stanja i valorizacije mekousne pastre u regiji jadranskog slijeva, Hrvatsko ihtiološko društvo, 2019.

Pejović, Tatjana-Čilikov, Aleksandar, Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori, Podgorica 2012.

Peković, Željko, Geometrija Staroga mosta u Mostaru i mjerni sustav u kojem je građen, Prostor, vol. 14, br. 1 (31), Zagreb 2006., str. 35-41

Piplović, Stanko, Kako je otkriven mauzolej hrvatskih kraljeva u Solinu, Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar, sv. 41, Zadar 1999., 261-276.

Piteša, Ante, Solinske mlinice, Starohrvatski Solin, Split 1992., 163-165.

Popović, Svetislav, g. / Lipovac, Nenad / Vlahović, Sanja, Planning and Creating Place Identity for Podgorica as Observed Through Historic Urban Planning, Prostor, vol. 24, br. 51, Zagreb 2016., str. 62-73

Puljić, Gordana, Studija o turističkim potencijalima Herceg Stjepan kule, Mostar 2018.

Rapanić, Željko, Solin – grad i spomenici, Split 2000.

Rapanić, Željko, Solin u prostoru i vremenu, Tusculum br. 1, Solin 2008., 9-16.

Strategija razvoja turizma grada Solina 2018. – 2025., Program Interreg-IPA CBC, Croatia-Bosnia and Hercegovina-Montenegro, Institut za turizam, travanj 2018.

Studija pregleda stanja i valorizacije mekousne pastre u regiji Jadranskog slijeva, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije MORE I KRŠ, Split 2019.

Rastoder, Šerbo / Andrijašević, m. Živko (ur.), Isto-rijski leksikon Crne Gore, knjiga 1, Podgorica 2006.

Ribarević-Nikolić, Ivanka, Mostar u svjetlu znanstvenog interesa starokršćanske arheologije, Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe, br. 5, Mostar 2019., str. 7-40

Semplici, Andrea / Boccia, Mario, Journey through Hercegovina – Stories of Food and Farmers, Mostar 2011.

Špoljarić, Luka, Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, vol. 36, Zagreb 2018., str. 61-80

Tadić, Radivoje, Gornje Polje kod Nikšića: Vir, Duga, Jasenov Polje, Miločane, Orah, Praga, Rastovac i Šipačno, Nikšić u prošlosti i sadašnjosti, vol. II, Nikšić 2002.

Tomljanović, Tea, Endemska mekousna pastrva solinka, Tusculum br. 7, Solin 2017., 215-224.

Trezner, Željko, Odgovorno poduzetništvo u suvremenom turizmu, Program Interreg-IPA CBC, Projekt RiTour, Solin 2019.

Višić-Ljubić, Ema, Salona, 2011.

Vodič kroz Salonu, Solin 2001.

Zupančić, Primož, Rijetke i ugrožene slatkovodne ribe jadranskog slijeva Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana 2008.

http://www.antickadukljacg.com/istrazivanja_posjeceno_3.12.2019

http://www.cidom.org/?p=17594_posjeceno_3.12.2019

https://hramvaskrsenja.me/posjeceno_18.12.2019

https://www.in4s.net/obnova-manastira-crka-va-u-vrijeme-mitropolita-amfilohija-manastir-du-ga/posjeceno_10.12.2019

https://www.monteislam.com/historija/sken-der-causeva-starodoganska-dzamija-u-podgorici_posjeceno_18.12.2019

https://parksdinarides.org/me/park/nacionalni_park_skadarsko_jezero/posjeceno_10.12.2019

http://www.pgmuzeji.me/muzej-marka-miljanova_posjeceno_10.12.2019

https://www.podgorica.travel/index.php_posjeceno_18.12.2019

www.solin-info.com/hr/posjeceno_30.12.2019



Turistička Zajednica HNK-HNŽ
Hercegovina-Neretva Canton Tourist Board
www.hercegovina.ba



Grad Solin



GRAD MOSTAR



Turistička Organizacija Podgorice



More i krš